

BİR ZAHİRETÜ'L-MÜLÛK TERCÜMESİ HİLYETÜ'L-MÜLÛK'UN DİL ÖZELLİKLERİ

LANGUAGE FEATURES OF A ZAHIRATU'L-MULUK TRANSLATION HILYETU'L-MULUK

Ertuğrul KAYA¹

ÖZ

Osmanlı Türkçesinin klasik devri, Türk dilinin yazılı kaynaklar açısından zengin olduğu bir zaman dilimidir. Bu devirde gerek manzum gerek mensur olarak pek çok eser yazılmıştır. Çalışmamız 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle yazılmış, siyasetname konulu bir eser olan Hilyetü'l-Mülûk'tur. İnceleme konumuz Hilyetü'l-Mülûk, yazıldığı dönemin standartlaşmış dil özelliklerini göstermekle birlikte kendinden önceki devirlere ait dil özelliklerini de göstermektedir. 17. yüzyılın ilk yarısında tercüme edilmiş Hilyetü'l-Mülûk, sözcük ve ek düzeyinde ikili, yer yer ikiden fazla kullanımların tespit edilmiş olmasıyla Osmanlı Türkçesinin henüz tam olarak klasikleşmiş bir yazımının ve dil kullanımının görülmediği bir örneğidir. Giriş bölümünü el yazması eser ve müstensihî hakkında verilen detaylı bilgi oluşturmaktadır. Dil incelemesinde devrin genel özelliğinden ziyade metnin kendine has dil özellikleri örneklendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hilyetü'l-Mülûk, Zahiretü'l-Mülûk, Osmanlı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, 17. yüzyıl, ahlak, siyasetname

ABSTRACT

The classical period of Ottoman Turkish is an era that efficient for literary source of Turkish language. In this era, a great many of work have been written whether verse or prose. Our study, Hilyetu'l-Muluk, have been written with Ottoman Turkish in the 17th century, on the politics. Our research topic Hilyetu'l-Muluk shows the standardized language features of the period in which it was written, but also shows the language features of previous periods. Hilyetu'l-Muluk, which was translated in the first half of the 17th century, is an example of the fact that Ottoman Turkish has not yet seen a fully classical spelling and language usage since more than two usages have been identified at the word and annex levels. In the introduction be composed of detailed knowledge on the manuscript and its writer. In the part of linguistic studying, have given an example of linguistic chracteristics of the text rather than general characteristics of the era.

Keywords : Hilyetu'l-Muluk, Zahiretu'l-Muluk, Ottoman Turkish, Old Anatolian Turkish, 17th century, etc, politics

¹ Dr., MEB, Öğretmen, kya.ertugrul@hotmail.com, Orcid ID: 0000-0003-4183-5357

GİRİŞ

Günümüz Türkçesinin dilbilgisi kuralları, Batı Türkçesi diye adlandırılan dönem içerisinde en geniş zaman dilimi ile varlığını sürdürmüş olan Osmanlı Türkçesinden gelişerek oluşmuştur. Osmanlı Türkçesinin klasik devri, Eski Anadolu Türkçesi ile Standart Türkiye Türkçesi arasında yazınsal açıdan hareketli bir dönemdir.

“Batı Oğuz Türkçesinin en az incelenmiş tarihî devrelerinden biri Orta Osmanlıca diye bilinen bilhassa 17. yüzyılı içine alan ve 18. yüzyılın sonlarında bittiği kabul edilen devredir. Bu devrenin en karakteristik hususiyeti, Eski Anadolu Türkçesi devresindeki fonolojik yapı ile Standart Türkiye Türkçesi arasında bir geçiş devresi niteliği taşımasıdır” (Develi, 1995:3).

Bu klasik devrin yazma ürünlerinin kendisinden önceki devirlere ait yazma ürünlerin incelendiği yollarla incelenmesi yararlı olacaktır. Çalışmamızda Osmanlı Türkçesinin klasik devrine ait bir siyasetname olan Hilyetü'l-Mülûk* adlı eserin dil özellikleri incelenecektir. Hilyetü'l-Mülûk'un Osmanlı Türkçesinin klasik devriyle ilgili az sayıdaki çalışmaya katkı sağlamasını umuyoruz.

Hükümdarların ahlak ve siyasî erk açısından güçlenmelerini amaçlayan Hilyetü'l-Mülûk, geçmişte yaşamış din ve siyaset adamlarının yaşanmış hikâyelerinden örnekler verecek şekilde kaleme alınmıştır. Siyaset ve ahlak, benzer eserlerde de daima bir arada ele alınmıştır. Ahlak, toplum içinde bireylerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kurallarıdır. İslamiyet'te ahlak kuralları ile dinî kurallar birbiri ile uyumlu olduğundan, ahlak konusunda yazılan eserlerde, Kur'an-ı Kerim'den ve hadislerden alıntılar yapılmakta ve geçmiş peygamberlerin, halifelerin, hükümdarların örnek davranışları hikâye edilmektedir.

“Siyasetnameler esas konu olarak devlet yönetimini ele aldığına, bütün erk ve yetki de hükümdarda bulunduğuna göre, hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Siyasetnamelerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları ve şartları sıralanır” (Levend, 1988:168).

Siyasetname adıyla bilinen bu tür eserler, çoğunlukla dinî kaynaklara ve deneyimlere dayanır. Bunlar genellikle adaletin öneminden, devlet idaresinden, yöneticilerin halkına ve bürokratlara karşı tutum ve davranışlarından söz ederler.

“İyi bir siyaset ve devlet yönetimi, hükümdarın şahsî ve ahlakî meziyetlerine dayanır. İslamî devir siyasetnamelerinin ahlakî içerikli olmasında ve nasihatname özelliği taşımasında, bu eski kültürlerin etkisi hissedilmektedir” (Adalıoğlu, 2004:16).

“Siyasetnameler padişahlara, vezirlere ve devlet adamlarına öğütler verdiği için bunlar birer nasihatname sayılır. Bunun içindir ki çoğu '*Nasayhu'l-Mülûk*' gibi adlar taşır” (Levend, 1988:171). Kütüphane ve koleksiyonlarda siyasetname kategorisinde sıralanan pek çok esere rastlanır. Siyasetnameler kültürümüzde din, ahlak, gelenek görenek, hikâye, destan, şiir gibi

* Eser tarafımızca doktora tezi olarak çalışılmıştır.

pek çok edebî unsurla iç içe geçmiş durumdadır. Bu durum siyasetnamelerin net bir tasnifinin yapılamamış olması sonucunu doğurmuştur.

“Kitap adları çok kere aldatıcı olur. Tuhfetü’l-Mülûk, Nasihatü’l-Mülûk gibi başlıkları taşıyan öyle eserler vardır ki, konu ile ilgisi yoktur; ya da çok azdır. Mesela, I. Ahmet’in emriyle *Umdetü’l-Mülûk* adı altında Türkçeye çevrilmiş olan *Tuhfetü’l-Mülûki ve’s-Selâtin*, baytarlıktan, binicilikten ve avcılıktan bahseden bir eserdir. 1268 yılında İstanbul’da basılmış olan Tuhfetü’l-Mülûk, dinî ve tasavvufî bir eserdir; siyasetname ile hiçbir ilgisi yoktur” (Levend, 1988:171).

Hilyetü’l-Mülûk, gerek ana metninde gerekse haşiyelerinde Türk, İran ve Arap siyasî tarihi başta olmak üzere yazıldığı devir itibarıyla bilinen yönetici sınıfından sıklıkla örnekler vermesiyle gerçek bir siyasetname özelliği göstermektedir. 201 varaktan oluşan oldukça hacimli eserde, ahlakî, dinî konulara, ayetlere, hadislere yer verilmiş olsa da bunlar, eseri siyasetname çizgisinden uzaklaştıracak boyutta değildir. Hükümdar ya da şehzadelerin yönetimdeyken bilmelerinin kendileri için yararlı olacağı düşünülen konular kapsamında da değerlendirilebilir.

Hilyetü’l-Mülûk, ahlak, siyaset ve din konularında yazılmış Ali İbn-i Şihab el-Hemedanî’nin Zahiretü’l-Mülûk adlı ünlü Farsça eserinin h.1052/1642 yılında Osmanlı Türkçesine Muhammed bin Hüseyin tarafından yapılmış son çevirisidir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Hilyetü’l-Mülûk, HM; Zahiretü’l-Mülûk ise ZM şeklinde kullanılacaktır. Mütercim Muhammed bin Hüseyin, yaptığı tercümeyle ilave olarak peygamberin, peygamberin evlatlarının, peygamberin eşlerinin, ayrıca sahabenin ve dört halifenin hayatlarını da anlatan iki bölüm daha eklemiştir. Böylelikle on bölümden oluşan ZM’yi on iki bölüm olacak şekilde düzenleyerek ilaveli bir tercüme eser meydana getirmiştir. HM’de ayrıca (h) kısaltması ile gösterdiğimiz haşiyeler vardır. Haşiyeler varakların numarası, (a) ve (b) yüzlerine bitişik olarak yazıldı. HM’de yer alan haşiyelerin varak numaraları ve satır adetleri şu şekildedir: [24ah]’de 17 satır, [26ah]’de 8 satır, [47bh]’de 61 satır, [48ah]’de 63 satır, [48bh]’de 48 satır, [52ah]’de 7 satır, [75bh]’de 55 satır, [76ah]’de 65 satır, [76bh]’de 66 satır, [77ah]’de 61 satır, [77bh]’de 64 satır, [78ah]’de 65 satır, [78bh]’de 66 satır, [79ah]’de 66 satır, [79bh]’de 64 satır, [80ah]’de 63 satır, [80bh]’de 64 satır, [81ah]’de 60 satır, [81bh]’de 61 satır, [82ah]’de 61 satır, [82bh]’de 60 satır, [83ah]’de 64 satır, [83bh]’de 65 satır, [84ah]’de 65 satır, [84bh]’de 61 satır, [85ah]’de 61 satır, [85bh]’de 61 satır, [86ah]’de 61 satır, [86bh]’de 57 satır, [87ah]’de 63 satır, [87bh]’de 57 satır, [88ah]’de 57 satır, [88bh]’de 64 satır, [89ah]’de 63 satır, [89bh]’de 60 satır, [90ah]’de 57 satır, [90bh]’de 60 satır. Bu haşiyelerden [24ah], [26ah], [52ah] hariç diğer haşiyeler, (b) varağında üst boşluk, sağ boşluk, alt boşluk; (a) varağında ise üst boşluk, sol boşluk, alt boşluk şeklinde yazılmıştır. [75bh] ile [90ah] arasındaki haşiyeler HM’de yıldızlı çerçeve içine alınmıştır. Haşiyeler metnin diğer bölümleri ile aynı hat ile aynı yazar tarafından yazılmıştır.

HM’yi incelememizde, yukarıda değindiğimiz mütercimin ilave ettiği iki bölüm ve varak numaralarını verdiğimiz haşiyeler belirleyici olmuştur. HM bu yönü ile diğer ZM tercümelerinden farklılık göstermektedir. HM’nin söz varlığı yine bu açılardan diğer tercümelerde olduğundan daha yoğundur. Bu özellikleriyle HM müstakil bir eser mahiyetindedir.

Hilyetü'l-Mülûk

İncelememize esas el yazması eser HM, 1052/1642'de Muhammed bin Hüseyin tarafından Sultan I. İbrahim adına yazılmış olup Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı, No.360'da kayıtlıdır. Eserin bilinen tek nüshası vardır.

HM, 201 varak olup 19 satır olarak Nesih hat ile aharlı kâğıda yazılmıştır. Eser, 230-155 mm ölçülerindedir. Eserin [1a] zahriyesinde mühür ve altında *Hilyetü'l-Mülûk / Hatt-ı nesih / satr / 19* ibaresi yer almaktadır. Eserin [1b] varağı 15 satırdan oluşup serlevhasında mavi zemin üzerine yaldızlı mihrabiyede eser adı *Hilyetü'l-Mülûk* yer almakta ve (01) ila (06)'da hamdele ile devam etmektedir. HM [3b] (12) ila [4a] (07)'de, mütercim, tercümesi yapılan ZM'nin on bölümden oluştuğunu, kendisinin tercümesini yaptığı bu esere iki bölüm daha ilave ettiğini ve Hilyetü'l-Mülûk adını verdiğini belirtmiştir. HM [2a] (11-15)'te eserin başından sonuna kadar ayet ve hadislerin yer aldığı belirtilmektedir. Eser bu yönüyle okuruna İslamî ahlakı öğütleyen bir ahlak kitabı özelliği de taşımaktadır.

HM'nin bölüm başları, nazım, nesir ve nakil geçişleri ve ey aziz hitapları kırmızı mürekkeple, asıl metin siyah mürekkeple 19 satır nesih ile yazılmıştır. Eserde sık kullanılan ayet ve hadisler hareke ile yazılmış ve altları kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Çalışmamızda, ayet, hadis ve Türkçe olmayan nazım kısımları orijinal diliyle yazıldı.

15. yüzyılda Sirac bin Abdullah tarafından yazılmış Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri gösteren eseri Mecma'ü'l-Letâyif'in (Vat.turc.420)'de kayıtlı nüshası 2r (04-06)'da, *ve her ne yirde ki kur'an ve hadis lafzı geldise kızıl mürekkebile yazam ve incil ve tevit ve zebur lafzın türkçe tercüme kılam* ifadesinde belirtildiği gibi Zebur, Tevrat, İncil, Kur'an ve hadisten bahsedilen yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmasının bu tür eserlerde uygulanagelen bir yöntem olduğu görülmektedir (Vatican Library, Vat.turc.420).

İncelememiz sırasında başvurduğumuz kaynak eser ZM, Amasya Beyazıt Kütüphanesi 05ba600 numarası ile kayıtlıdır. Yukarıda adı geçen Sirac bin Abdullah'ın Mecmai'ü'l-Letâyif'inin (Vat.turc.420)'de kayıtlı nüshasından başka diğer nüshalarından biri de yine Amasya Beyazıt Kütüphanesi 05ba792 numarası ile kayıtlıdır. Ayrıca ZM'yi Osmanlı Türkçesine HM'den yaklaşık yüz yıl önce tercüme etmiş olan Gelibolulu Muslihe'd-din Mustafa Süruri, 1551'de Amasya'da yazdığı *Gülistan Şerhi*'ni Şehzade Mustafa adına telif etmiştir. Şehzadelerin eğitiminde önemli bir yer tutan Amasya'da bu tür kitapların bulunması doğaldır. İnceleme konumuz olan HM müterciminin bu kaynaklara yerinde ulaşmış olması da olasıdır. HM mütercimi Muhammed bin Hüseyin'in ZM ve benzer Farsça kitapların asıllarına hâkim olduğu ve bu kitaplardan faydalandığı ancak Süruri'nin ZM tercümesinden habersiz olduğu anlaşılıyor. Zira HM [2a]'da ZM'yi tanıtırken zamanında Fars diline rağbetin az olduğunu, ZM'ninse sanatlı söyleyişi ve dinî konuları anlatan oldukça faydalı bir kitap olduğundan bahsediyor. HM'nin kendisi tarafından Türkçeye çevrilmesinin rica edildiğini belirtiyor. Buradan gerek mütercimin gerekse saray erkanının o devirde, diğer ZM tercümelerinden habersiz olduğu yahut o eserlerin elde mevcut olmadığı ortaya çıkıyor.

Bir siyasetname olarak HM'nin 1642 yılında tercüme edilerek Sultan I. İbrahim'e sunulmuş olması yazıldığı devirde siyasetnelere önem verildiğini göstermektedir. HM, dinî konularla zenginleştirilmiş, konu alanı geniş yelpazeli bir siyasetnamedir. HM, okuruna dinî, tarihî olayları, konuyla ilgili önemli kişiliklerin deneyimleri üzerinden aktararak yönetimde

başarımın nasıl sağlanacağını dolaylı olarak anlatır. Ayet ve hadislerin sıklıkla kullanılmasından dolayı HM’de Arapçanın etkisi belirgindir.

Osmanlı Türkçesinin klasik devrinde görülen süslü anlatım, uzun terkipler, düzyazı içerisinde sıkça yer verilen nazım örnekleri HM’de de mevcuttur. İncelemesini yaptığımız HM, Osmanlı Türkçesinin klasik devir dil özelliklerini yansıtmakla birlikte Eski Anadolu Türkçesi dil özelliklerini de sürdüren bir metin olmasıyla dikkat çekicidir. HM’nin yazıldığı döneme bakılarak kullanımdan düşmüş olması beklenen Eski Anadolu Türkçesi devri dil özelliklerinin HM’de henüz kullanımda olduğu görülür.

Zahiretü’l-Mülûk

Zahiretü’l-Mülûk, Ali İbn-i Şihab el-Hemedanî’nin Farsça siyasetname tarzındaki eseridir. Çalışmamızda yararlandığımız ZM nüshası, Amasya Beyazıt Kütüphanesinde 05ba600 numarası ile kayıtlı eserdir. Eser 189 varak olup 22 satır ile yazılmıştır. Eser üzerinde sonradan yazılmış olan [189a]’da (192) ve [189b]’de (١٩١) ibareleriyle varak numarası belirtilmiş olsa da eserin [1a] zahriye bölümünden sonraki mihrabiyesiz serlevhası [1b]’de besmele ile başlamakta, (01)’de hamdele ile devam etmekte ve [189b] (22)’deki *temme kitab-ı Zahiretü’l-Mülûk* ifadesi ile bitmektedir. Kitapta devre ait bir mühür bulunmamaktadır. ZM’de ayet ve hadisler hareke ile gösterilerek kırmızı mürekkeple yazılmış ve bölüm başları, nazım, nesir, nakil geçişleri ve “*ey aziz*” hitapları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

“Birkaç kere Türkçeye de çevrilmiş olan Seyyid Ali Hemedanî’nin Zahiretü’l-Mülûk adlı eseri, ‘imanın hükümleri, kulluk, güzel huy, ana baba, karı koca ve evlat hakkı’ gibi bahisleri kapsamakla birlikte ‘adalet, hilafet, emr bi’l-maruf ve nehy ani’l-münker, Tanrı’nın nimetleri’ gibi konular üzerinde padişahlara öğütler de verir” (Levend, 1988:171).

ZM, Osmanlı Türkçesine ilk olarak Gelibolulu Muslihiddin Mustafa Süruri (897/1491-969/1561) tarafından tercüme edilmiştir. Tercümeler, TSMK, Revan Köşkü, No.403 ile Mehmed Reşad ve Tiryal Hanım No. 922’de kayıtlıdır.

HM [2a] (11-15)’te ZM’nin on bölümden oluştuğu ve başından sonuna kadar hadis-i şeriflerin yer aldığı belirtilmektedir.

ZM’nin Amasya Beyazıt Kütüphanesinde 05ba600 numarası ile kayıtlı nüshasına göre bölümleri, varak ve satır numaraları şu şekildedir: *bab-ı evvel der şerayit-i ahkâm-ı iman ve levazım-ı kemal* [2b] (02), *bab-ı düvüm der eda-yı hukuk-ı ubudiyyet* [13b] (08), *bab-ı sivüm der mekarim-i ahlak ve hüsn-i hulk ve vücub-ı temessük* [38b] (15), *bab-ı çeharüm der hukuk-ı valideyn ü zevce vü zevc ü evlad u ubeyd ü ekarib* [48a] (15), *bab-ı pencüm der ahkam-ı vilayet ü saltanat u emaret ve hukuk-ı reaya ve şerayit-i hükümet ve hatar-ı uhde an ve vücub-ı adl u ihsan* [64b] (12), *bab-ı şeşüm der şerh-i saltanat-ı manevî ve esrar-ı hilafet-i insanî* [86b] (01), *bab-ı heftüm der beyan-ı vücub-ı emr-i maruf ve nehy-i münker fezayil ü şerayit ü adab an ve beyan-ı tefasil* [101b] (17), *bab-ı heştüm der beyan-ı fazilet-i şükr* [122a] (06), *bab-ı nüühüm der beyan-ı sabr ve hakikat an ve zikr-i tefsil-i makam-ı sabr u şükr ve ihtilaf-ı ulema der tercih ü tafsil* [148b] (06), *bab-ı dehüm der mezemmet-i kibr ü gazab ve fazilet-i tevazu u afv* [168b] (15).

Laleli 03739-002’de kayıtlı İbnü’l-Muzaffer Bedruddin Ahmed b. Muhammed er-Razi’nin “*Zahiratü’l-Mülûk fi ilmü’s-Süluk*” adlı, 9 ve 21. varaklar arasındaki nesih yazı ile

yazılmış Arapça eserinde ve Lala İsmail 00702-002’de kayıtlı 1008 tarihli “*Müntehab-ı Zahiretü’l-Mülûk*” adlı Arapça eserin 10-55+4 sayfalarında ZM ile ilgili bilgi verilmektedir.

Yılmaz (2003:25-31) Hilyetü’l-Mülûk’tan da yararlanarak, ZM’yi Standart Türkiye Türkçesine sadeleştirerek aktarmıştır. Yılmaz (2003), ZM’yi dil incelemesi, transkripsiyon ve herhangi bir edisyon olmaksızın sadece eser içindeki çokça yer alan hadisleri vurgulamak ve bu hadislerin tahriri amacıyla çalışmasını şekillendirmiştir. Standart Türkiye Türkçesine yapılan bu sadeleştirilmiş çevirinin ana omurgasının ZM ve içerisindeki hadisler olduğu ve Osmanlı Hadis Araştırmaları Projesi çerçevesinde bu çalışma içinde bulunduğu, yazarın kendisi tarafından belirtilmektedir. Bu sebeple Yılmaz (2003), HM’nin mütercimi Muhammed bin Hüseyin tarafından ilave edilen iki bölümü, çalışmasında son iki bölüm olacak şekilde yerini değiştirmiş ve HM’de yer alan haşiye bölümlerini de bu serbest çevirisinin dışında bırakmıştır.

Ali ibn-i Şihab el-Hemedanî

“Hemedanî, 12 Receb 714 (22 Ekim 1314)’te Hemedan’da doğdu. Mir Seyyid Ali, Emir-i Kebir, Seyyid Ali Hemedanî, Ali-i Sani ve Şah-ı Hemedan gibi unvanlarla anılır. Soyu Hz. Hüseyin’in oğlu dördüncü imam Ali Zeynelabidin’e ulaşmaktadır. Annesi Bibi Fatma da Hz. Ali soyundandır. Babası Şehabeddin, Hemedan valisi idi. Hemedanî, 6 Zilhicce 786/19 Ocak 1385’te Kebrüsvar’da vefat etmiştir” (Yazıcı, 1998:186-188).

Hemedanî, daha çok tasavvuf ile ilgili konularda eser yazmıştır. Genel olarak Muhyiddin İbnü’l-Arabi’nin görüşleri ile kendisinin de dahil olduğu Kübreviyye tarikatının esaslarını harmanlamıştır. Tasavvufa olan bu yoğun ilgisinden dolayı kendisine intisap edenlerce Hemedanî’ye kolu oluşmuştur. Muhyiddin İbnü’l-Arabi’nin Fususü’l-Hikem adlı eserine Şerhu Fususü’l-Hikem (Hallü’l-Fusus) adında Arapça-Farsça bir şerh yazmıştır (Süleymaniye Küt., Şehid Ali Paşa, No.2794, Vr. 503a-677a).

YAZICI (1998:186-188), İslam Ansiklopedisinde, Hemedanî’nin eserleri ile ilgili de ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Muhammed bin Hüseyin

Seyyid Ali Şihab ed-din Hemedanî’nin Farsça siyasetname tarzındaki ZM adlı eserini Osmanlı Türkçesine tercüme eden Muhammed bin Hüseyin adlı kişidir. Kaynaklarda mütercimin hayatı ile ilgili net bir bilgi bulunamamıştır. Mütercim, HM tercümesini 1642 yılında tamamladığını eserinde belirtmiştir. Eserin tercüme edildiği tarihte Osmanlı İmparatorluğu’nun başında I. İbrahim (Deli İbrahim) bulunmaktaydı ve I. İbrahim’in oğlu Şehzade IV. Mehmet (Avcı Mehmet) dünyaya gelmişti. Mütercimin I. İbrahim’in 8 yıllık saltanatı zamanında eseri tercüme edecek olgunlukta olduğu ve onun öncesinde sırasıyla öldürülen ilk Osmanlı sultanı II. Osman (Genç Osman) 1617-1622 yılları arasındaki saltanatında ve en erken 1617-1618/1622-1623 yılları arasında, iki kez tahta çıkan ve inen I. Mustafa (Deli Mustafa) devirlerinde çocukluk ve ilk gençlik yıllarını yaşadığı anlaşılmaktadır. I. İbrahim’in tahta çıkan üç oğlu sırasıyla: 1648-1687 yılları arasında IV. Mehmet (Avcı Mehmet), 1687-1691 yılları arasında II. Süleyman ve 1691-1695 yılları arasında II. Ahmet’tir.

Mütercimin HM’de yer alan *giceler yukusunun yukusuzlüğünde* ‘geceleri uykusunun uykusuzluğunda’ كيجه لريوقوسنك يوقوسنك لکنده 158a/12 ve *hazret-i ali {r.a.} bazardan et alup ve bir mahremeye sarup didüm* ‘hazret Ali {r.a.} pazardan et aldı ve saklamak için bir nesneye sardı dedim’ حضرت علی رضی الله عنه بازاردن ات الوب و بر محرمة یه صاروب ديدم 191a/05, 06

ifadelerinde; uyku sözcüğünü *yuku* biçiminde kullanması, {-up} zarf-fiil ekini geçmiş zamanı ifade edecek biçimde kullanması Azerî sahası dil özelliklerini göstermektedir. Kesin olmamakla birlikte Muhammed bin Hüseyin'in Azerî sahasına yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Çınarlı'nın (2009:61-72) Tebriz Milli Kütüphanesi'nde bulunan Türkçe El Yazmaları ile ilgili makalesinde de belirtildiği gibi İran sahasında yazılan Türkçe yazmalardan Tercüme-i Gülistan-ı Sadi adlı No.2267 kayıt numaralı eserin mütercimi olarak Muhammed bin Hüseyin adı geçmektedir.109 varak olan eserin bir mukaddimeden ve sekiz bölümden ibaret olduğu, 17 satır nesih hatla H.1068'de istinsah edildiği, meşin ciltli ve 14,5x25,5 cm ebatlarında olduğu belirtilmiştir. Eserin başında: *hamd-ı ferevan ve sipas-ı bi-giran ol halik-i zi'l-cūd ve'l-ihsana* ifadesinin olduğu belirtilmiştir. İnceleme konumuz HM'nin başı olan *hamd u sipas-ı namahdud u şükr-i bi-kıyas-ı madud ol vacibü'l-vücut* ifadesi ile benzerlik göstermektedir. İstinsah tarihinin miladi 1657/1658'e tarihlenmesi, adı geçen mütercim Muhammed bin Hüseyin'in HM mütercimi ile aynı şahıs olduğu yönündeki görüşümüzü kuvvetlendirmektedir. Bu tarih, HM mütercimi Muhammed bin Hüseyin'in IV. Mehmet (Avcı Mehmet) saltanatında hayatta olduğu yönündeki görüşümüzü de desteklemektedir.

Mütercim, özellikle İran sahasında yazılmış eserleri tercüme etmiştir. Bu eserlerin dil olarak oldukça sanatlı bir Farsçayla yazılmış olduğu düşünüldüğünde Muhammed bin Hüseyin'in Farsçaya iyi derecede hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

ZM'yi tercüme eden Muhammed bin Hüseyin'in HM'yi yazarken kendisinden önce yazılmış eserler hakkında bilgi sahibi olduğu bellidir. Tercüme için ZM'yi seçmiş olması, bu eseri tercüme etmekle yetinmeyip kendisinin de iki bölüm ilave etmesi bu konudaki bilgisinin ve yeteneğinin bir göstergesidir. Ayrıca Muhammed bin Hüseyin, konuyla ilgili haşiyelerle eserini zenginleştirmiş, siyasetname türündeki diğer kaynaklardan alıntılar yaparak okuruna ilave bilgiler vermiştir. Gerek ana metinde gerekse haşiyelerde Muhammed bin Hüseyin, kişisel fikirlerini yansıtmaktan kaçınmıştır.

Muhammed bin Hüseyin, HM'de 7 adet nesr ibaresinin yanında, nazm ibaresiyle gösterilen 59 adet, beyt ibaresi ile gösterilen 15 adet, ferd ibaresi ile gösterilen 4 adet, mısra ibaresiyle gösterilen 2 adet manzum parça alıntısı yapmıştır. Bu manzum parçalar, orijinal Farsça yazılmışların yanında, mütercimin ilave ettiği anlaşılın, HM'nin yazıldığı devirde bilinen şairlerin manzum eserlerinden örneklerdir. Özellikle, Fuzuli'nin padişahlara övgülerinin yer aldığı kasidelerinden seçilen bu nazım parçaları, eserin padişahlarla ilgili bilgiler verildiği bölümlerine yerleştirilmiştir: Mütercimin alıntı yaptığı manzum parçalarda, kaside, Selimname, Süleymanname gibi yazma geleneklerinde de olduğu gibi benzer kalıp övgüler uygun padişah ismine göre uyarlanabilmiştir.

YÖNTEM

Dil incelemesinde 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin genel dil özelliklerinden çok HM'nin dikkat çeken dil özellikleri üzerinde durulacaktır. Dil incelemesinde ana kaynak olarak HM'nin tarafımızca yapılan transkripsiyonlu metninden yararlanılacaktır. Örnekler varak ve satır numaraları belirtilerek önce transkripsiyonlu metindeki okunuşuyla sonra Standart Türkiye Türkçesindeki anlamıyla daha sonra eserin orijinal diliyle Arap harfli olarak verilecektir. Örneklerin Arap harfli olarak verilmesi olası yanlış okuma ve değerlendirmelerin denetlenebilmesine olanak verecektir. İncelemede örnekler mümkün olduğunca bağlam

içerisinde verilecektir. Yine bu sayede sözcüklerin ve eklerin doğru yerde örneklendirildiğinin ispatı kolaylaşmış olacaktır.

Çalışmamızda HM'nin transkripsiyonlu metni üzerinden yaptığımız dizin çalışmasından yararlanarak eserin söz varlığıyla ilgili sayısal veriler ve grafik verilecektir.

HM, 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin klasik devrinde yazılmış siyasetname tarzında bir nesir örneği olmasına karşın, yazıldığı devirden önceki devirlere ait dil özellikleri göstermesi bakımından incelenmeye değer bir eserdir. Çalışmamızda eserin bu yönü ispatlanmaya çalışılarak Osmanlı Türkçesinin klasik devriyle ilgili çalışmalarda karşılaştırma imkanı oluşturulmaya çalışılacaktır.

BULGULAR

Hilyetü'l-Mülûk'un Dil Özellikleri

El yazması metnimiz HM, bazı ayet ve hadislerin yazımı dışında harekesiz olarak yazılmıştır. Metnin yazımında nadiren Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde hareke kullanılmıştır: *dürler* 'inciler' دُرُلر 10b/17, *kader* 'kader' قَدَر 108a/01, *degil* 'değil' دَكَل 47a/04.

“Arap harfli metinlerde hareke kullanımı, belki yazım hızını yavaşlattığı için, belki de imlanın kalıplaşmaya başlaması sebebiyle XV-XVI. yüzyıllardan sonra yok denecek kadar azalmıştır” (Kartallıoğlu, 2011:20).

Metinde bazı sözcüklerin yazımı ikili şekildedir. Nadiren de olsa bazı sözcüklerde ikiden fazla yazım şekli tespit edilmiştir: *tatlu* 'tatlı' طاطلو 12a/18, *tatlu* 'tatlı' طتلو 90bh/13,14, *datlu datlu* 'tatlı tatlı' داتلو داتلو 90bh/9, *ilana* 'yılana' ایلانه 92a/08, *yılan* 'yılan' یلان 92a/10.

Mütercim sözcüklerin ünlülerini bazen harf ile gösterirken bazen harf ile göstermeden yazmıştır: *yeşil* 'yeşil' یاشل 12b/05, *yeşil* 'yeşil' ییشل 12b/07, 21a/04, *yeşilrek* 'yeşilrek' یاشلرک 134a/13, *dürlü* 'türlü' دورلو 31b/12, 84ah/60, *dürlü* 'türlü' درلو 83b/16, *barmak* 'parmak' برمق 61b/03, 100a/11, *barmak* 'parmak' برمق 100a/11, *barmak* 'parmak' بارمق 149b/02, *kasuğı* 'kasığı' قاسوغي 37a/04, *kasığından* 'kasığından' قاصغندن 37a/13, *kasıklarına* 'kasıklarına' قاسقارینه 08b/01.

Metinde Arapça ve Farsça sözcükler çoğunlukla aslına uygun yazılmıştır. Nadiren Türkçe söyleyişe göre yazılışlar tespit edilmiştir: *oruc* 'oruç' اوروج 127a/17, 75b/16, 76a/17, *oruç* 'oruç' اروچ 101b/04, 70a/03, *nafile orucın* 'nafile orucunu' نافله اورجن 200b/11, روزہ *ruze* < Far; *sokak* 'sokak' سوقق 161a/03, *sokakdan* 'sokaktan' سوققندن 161a/06, زقاق *zusak* < Ar; *pabucın* 'ayakkabısını' بابوجن 195b/08, پاپوش *papuş* < Far; *sepet* 'sepet' سبت 128b/08, سپد *seped* < Far.

Metinde devrin özelliğini yansıtan eklerde çoğunlukla ünlüler gösterilmemiştir. Az sayıda örnekte ünlüler yuvarlak sıradan (و) ile gösterilmiştir:

{ -dür } bildirme eki tek bir örnekte (و) ile gösterilerek yazılmıştır: *eyüdür* 'iyidir' ایودور 167a/09.

Eklerin yazımında ünlülerin gösterildiği ve gösterilmediği ikili kullanımlar tespit edilmiştir:

{ -sUz } isimden isim yapma eki nadiren (و) ile gösterilerek yazılmıştır: *gözsüz* ‘gözsüz’ كوزسوز 80a/06, *gözsüz* ‘gözsüz’ كوزسز 78a/04.

{ -vUz } eki (وز) ve (اوز) şeklinde ikili bir yazım özelliği göstermektedir. Ek, HM’de 11 kez 11 (وز) kez (اوز) şeklinde yazılmıştır. Ek aynı satırda hem (وز) ile hem de (اوز) ile yazılmıştır: *yagduravuz* ‘yağdıralım’ ياغدوره اوز 185a/02, *cari kılavuz* ‘akıtalım’ جاری قیلا وز 185a/02. Bu durumun mütercimden kaynaklanan bir yazım özelliği olduğunu düşünüyoruz.

Metinde /ç/ ünsüzü nadiren (چ) ile gösterilmiştir. Türkçe ve Farsça sözcüklerde çoğunlukla (ج) ile yazım tercih edilmiştir: *çare* ‘çare’ چاره 114a/15, *çare* ‘çare’ چاره 77a/09, 58a/13, 83bh/23, 107b/05, 123b/15, 190b/03, *çevganı* ‘çevgeni’ جوگانی 176a/18, *çerag* ‘mum, kandil’ چراغ 02a/01, 05, 03a/17, 51a/17. *üç oğlu ve üç kızı* ‘üç oğlu ve üç kızı’ اوح اوغلی و اوح قزی 32a/02 örneğindeki gibi (ج)’nin noktasız yazıldığı da görülmektedir.

Akar’ın (2018:93-94) da belirttiği gibi Oğuz lehçelerinde tonlu olarak telaffuz edilen söz başı tonlu damaksı /d-/ler hem *ti* hem de *dal* ile yazılabilmektedir. Aynı metinde, aynı kelimelerin iki şekilde işaretlenmesi, bu durumun fonetik özellik olmaktan çok bir yazım tercihi olduğunu açıkça göstermektedir. HM’de *te*, *ti* ve *dal* yazımını gösteren örnekler şu şekildedir: *taşra* ‘dışarı’ طشره 158b/11, 40a/08, 09, 12, *daşradan* ‘dışarıdan’ داشره دن 39b/18, *daşlı* ‘taşlı’ داشلی 139b/19, *taş* ‘taş’ طاش 158b/15, *toksan tokuz* ‘doksan dokuz’ طقسان طقوز 81b/03, 61b/02, *ton* ‘don’ تون 40a/15, *tolı* ‘dolu’ طولی 61b/02, *tolu* ‘dolu’ طولو 54b/16, *dutmak* ‘tutmak’ دوتمق 200b/11, *dadmadılar* ‘tatmadılar’ دادمادیلر 138a/11, *dırnak* ‘tırnak’ درنق 106b/06.

tatlu ‘tatlı’ طاطلو 12a/18, *tatlu* ‘tatlı’ طتلو 90bh/13,14, *datlu* ‘tatlı’ داتلو 14b/09, örneklerinde de görüldüğü gibi HM’de aynı sözcüğün yazımında *te*, *dal* ya da *ti* olarak yazılmasında çeşitlilik vardır. Bu örneklerdeki ses çeşitliliğinin tonlulaşma ya da tonsuzlaşmadan kaynaklı değil yazım özelliği olduğunu düşünüyoruz.

HM’de Türkçe ve Farsça sözcüklerde /p/ sesi bazı örneklerde (پ) harfi ile bazı örneklerde ise (ب) harfi ile gösterilmiştir. Bu ikili kullanım Farsça sözcüklerde bir sedalılaştırma olduğunu değil, yalnızca bir yazım özelliği olduğunu düşündürmektedir.

topcıdan ‘topçudan’ طوبجیدن 60a/02, *kaplayup* ‘kaplayıp’ قابلیوب 198b/13, *peygamber* ‘peygamber’ بیغمبر 34a/03, 04, 47bh/22, 83a/04, *pir* ‘yaşlı’ بیر 71b/09, *pencereleri* ‘pencereleri’ بنجرلری 80ah/45; *pare* ‘parça’ پاره 58b/01, *kala-kup toplar* ‘kaleleri vuran büyük toplar’ قلعه کوب طویلر 58b/01, *top* ‘top’ طوپ 58b/10, *yapışılıp* ‘yapışılıp’ یاپیشیلوب 58b/09, *çöpi* ‘çöpü’ چوپی 83a/19, *toprak* ‘toprak’ تپراق 192a/05, 07, *pakize* ‘temiz’ پاکیزه 115b/09.

“İlk hece ünlüsünde görülen i/e meselesi Eski Anadolu Türkçesi devresinden sonra daha çok /i/ > /e/ istikametinde gelişme göstermiştir. Ancak bu gelişmenin hangi devirde başladığı ve gerçekleştiği, eski imlanın özelliği yüzünden kesin olarak tespit edilebilmiş değildir. Hem /e/ hem /i/ ile okunacak yazılışta kelimelerin yanında eski metinlerimizde yer yer her iki şeklin de bir arada görüldüğü örnekler bulunmaktadır” (Duman, 1995:174-175).

HM ilk hecede /i/ sesini (ی) ile göstermesi bakımından EAT devri ses özelliğini korumaktadır. 17.yy.’da yazılmış HM’de ilk hecede /e/ yönünde bir genişleme örneği görülmemektedir: *itdün* ‘ettin’ ایتدک 201a/01, *irişdügi* ‘eriştiği’ ایرشدوکی 67a/13, *giçürde* ‘geçirde’ کيجورده 67a/14, *dinildi* ‘denildi’ دینلدی 48a/06, *irmesün* ‘ermesin’ ایرمسون 40a/02, *virür* ‘verir’ ویرور 27b/16, *gice* ‘gece’ کجه 17b/11, *billerine* ‘bellerine’ بیللرینه 17b/09, *işükde*

‘eşikte’ ایشوکه 39b/07, *ilçiler* ‘elçiler’ ایلچیلر 52b/18, *ir* ‘er’ ایر 56a/19, *girçek* ‘gerçek’ کیرجک 77bh/64, *kiçe* ‘keçe’ کچه 86ah/50, *bişi* ‘beşi’ بیشی 173b/04, 04.

İlk hecede /o/ > /a/ değişimine şu örnekte rastlanmıştır: *savuk* ‘soğuk’ (<ET *sogık*) صاوق 106b/07, *savukdan* ‘soğuktan’ صاوقدن 120a/13, *savukluk* ‘soğukluk’ صاوقلق 170b/14.

ET ve OT devirlerinde son sesteki düz sıradan /ı/ ve /i/ seslileri EAT devrinde yuvarlak sıradan /u/ ve /ü/ seslileri ile gösterilmiştir. HM, EAT devrindeki bu yuvarlaklaşmayı sürdüren örnekler göstermektedir: *satun* ‘satın’ (<OT *satın*) ساتون 193a/04, 85ah/53, *demür* ‘demir’ (<ET *temir*) دمور 106b/07, 155a/01, *kapu* ‘kapı’ (<ET *kapıg*) قپو 59a/04, 81ah/15, 111a/16,17,18, *irü* ‘iri’ (<ET *irig*) ایرو 154b/15.

ET ve OT devirlerinde son sesteki yuvarlak sıradan /u/, /ü/ seslileri HM’de bazı sözcüklerde darlaşmaya uğrayarak dar sıradan /ı/, /i/ seslileri ile gösterilmiştir: *kuru* ‘kuru’ (<ET *kurug*) قوری 12b/18, 168b/19, *kuyı* ‘kuyu’ (<ET *kudug*) قوی 17a/19, *köpri* ‘köprü’ (<ET *köpri*) کوپری 51b/11, 124b/02-04, 131b/09, 138b/18.

Türkçe sözcüklerin yazımında genel olarak kalınlık-incelik uyumuna uyulmuştur. Arapça ve Farsça sözcüklere eklenen Türkçe eklerde kalınlık-incelik uyumuna aykırılıklar bulunmaktadır: *yıllık* ‘yıllık’ یللق 111b/02,03, *göndürüp* ‘göndürüp’ کوندوروب 55b/04, *çokluğundan* ‘çokluğundan’ جوقلغندن 193a/02, *örtülü* ‘örtülü’ اورتولو 102a/13, *yoklukda* ‘yoklukta’ یوقلقده 199b/08; *bed-gümanlığı* ‘şüpheciligi’ بدگمانلیگی 114a/02, *dünyalıkde* ‘dünyalıkta’ دنیالکده 97b/12, *sakatlık* ‘sakatlık’ سقط لک 161b/02, *padişahlıktan* ‘padişahlıktan’ پادشاهلکدن 195a/18, *gayurreküim* ‘çok çalışkanım’ غيوررکم 196b/17, *rüsvaylıktan* ‘rezillikten’ رسوايلکدن 130b/11, *huylılık* ‘huyluluk’ خویلی لک 135a/03.

“Düzlük-yuvarlaklık uyumu bir kelimedeki vokallerin düzlük-yuvarlaklık bakımından birbirine uymasındır. Türkçede köklerde olsun, köklerle ekler arasında olsun, bir kelimedeki vokaller arasında umumiyetle düzlük yuvarlaklık bakımından bir uygunluk olduğu göze çarpar. Umumiyetle diyoruz, çünkü bu uyum Türkçenin her devrinde her sahada kelime bünyesinde kuvvetle hakim olan bir uyum değildir. Bu uyum ancak bugünkü Türkiye Türkçesinde kuvvetli bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Eski Anadolu Türkçesinde böylesi bir uyum mevcut değildi. Eski Türkçede de bugünkü şekilde bir düzlük yuvarlaklık uyumu yoktu” (Ergin, 1998:72).

HM’de, ET ve OT devirlerindeki ünlü seslerini koruyan ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılık gösteren sözcük örnekleri bulunmaktadır: *eyü* ‘iyi’ (<ET *edgü*) ایو 200b/06, 15, *kemükleri* ‘kemikleri’ (<OT *kemdük*) کموکلری 37b/08, *okı diyüp* ‘oku deyip’ (<ET *okı-*) اوقی 9b/08.

“EAT metinlerinin fonetik bakımından gösterdiği en önemli hususiyet, yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumunun zayıf olması ve vokallerde umumiyetle bir yuvarlaklaşma temayülünün bulunmasıdır” (Timurtaş, 1999:85).

HM’de, EAT devri metinlerinde sıklıkla karşılaşılan düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı sözcüklerin kullanımı çoğunluktadır: Sözcük düzeyinde tespit edilen örnekler: *demür* ‘demir’ دمور 106b/07, 155a/01, *dogru* ‘doğru’ دوغری 66a/04, 05, 06, *işükde* ‘eşikte’ ایشوکه 39b/07, *köpri* ‘köprü’ کوپری 51b/11, 124b/02-04, 131b/08, 131b/09, 138b/18, *kasuğı* ‘kasığı’ قاسوگی a37/04, *kuzı* ‘kuzu’ قوزی 138b/17. Ek düzeyinde tespit edilen örnekler: *görünürler* ‘görünürler’ کورینورلر 150a/16, *üçüncü* ‘üçüncü’ اوچنجی 81bh/49, *kılıçlısı*

'kılıçlısı' قلجولسى 81bh/05, *virmesün* 'vermesin' ويرمسون 55b/04, *itmeyüp* 'etmeyip' ايتميبوب 133b/06, *yüzli* 'yüzlü' يوزلى 134a/13, *topçidan* 'topçudan' طوبجيدن 60a/02, *kurulup* 'kurulup' قوريلوب 127b/03, *geliyor* 'geliyor' كليور 79bh/43, *gizli* 'gizli' كزلو 73b/11, *saçlı* 'saçlı' صاجلو 90a/11.

Ön seste ünlü düşmesi örneği şu şekildedir: *şol* 'şu' (< uş + ol) شول 48a/04. Orta hecede ünlü düşmesi örnekleri şunlardır: *bögrindedür* 'böğrindedir' بوگرنده در 141a/07, *koyunda* 'koynunda' قويننده 28a/04, *oglu* 'oğlu' اوغلى 32a/02, *okuñuz* 'okuyunuz' اوقوکز 68a/06. Geçişme sonucu ünlü düşmesinin örneği şu şekildedir: *nola* 'ne ola' (< ne + ol-a) نولا 36b/15.

“/p/ > /b/ sedalılışması konusunda, bilhassa sedalılışan örneklerin tespit edilmesi daima itiraz ile karşılaşılabilecek bir husustur. Zira Arap harfli imla sisteminde be (ب) harfiyle yazılmış bir sesin /b/ veya /p/ seslerinden hangisini karşıladığı açık değildir. Ancak pe (پ) harfinin /b/ sesini temsil etme ihtimali yoktur” (Develi, 1995:144).

{ -Up } zarf-fiil eki HM'de çoğunlukla (و) ve (ب) harfleri ile gösterilmektedir. Fakat bunun sedalılışmadan dolayı (be) harfiyle gösterildiğine dair bir fikir ileri sürmek güçtür.

HM'de /b/ ünsüzü /p/ ünsüzünü de karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Aynı sözcük kimi yerde /b/ ile yazılırken kimi yerde /p/ ile yazılmıştır: *top* 'top' طوب 58b/11, *top* 'top' طوب 56b/6.

“Eski Türkçe ve onun devamı olarak gelişen Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki kelime başı tonsuz diş ünsüzü /t/ler, Eski Anadolu Türkçesinde ve çağdaş Oğuz lehçelerinde genellikle tonlularak /d/ye dönüşmüştür” (Akar, 2018:123). HM'de bu durumu örnekleyen sözcüklerden bazıları şunlardır: *daşradan* 'dışarıdan' داشره دن 39b/18, *dadsuz* 'tatsız' دادسز 167a/01, *daşlı* 'taşlı' داشلى 139b/19, *uzak dutup* 'uzak tutup' اوزاق دوتوب 179a/04, *yay dutup* 'yay tutup' ياي دوتوب ياي 08a/11, *dürlü* 'türlü' دورلو 31b/12, 84ah/60, *darak* 'tarak' درق 13a/01, *dutmak* 'tutmak' دوتماق 200b/11, *dırnak* 'tırnak' درناق 106b/06, *daşmaz* 'taşmaz' داشماز 33b/14.

“Türkçe son seste /d/ sesi bulunmamasına rağmen, Eski Türkçede son sesi /t/ olan kelimelerin son seslerinin tonlulaşmaları bir aykırılık mı yoksa imlayla ilgili bir mesele midir? Ya da Batı Türkçesine geçişte kaybolmaya yüz tutmuş aslî ünlü uzunluğunun yer yer yazıya geçirilmiş örnekleri midir? Bu konuda kesin bir açıklama yapmak şimdilik mümkün gözükmemektedir” (Duman, 1995:103).

HM'de sözcük sonlarında ve sözcük tabanının son sesinde bu duruma örnek gösterilebilecek sözcükler şunlardır: *süd* 'süt' سود 77bh/57, 61, 37a/13, *kanad* 'kanat' قناد 10b/02, *dadmadılar* 'tatmadılar' دادماديلر 138a/11, *dadsuz* 'tatsız' دادسز 167a/01.

Şu örneklerde /t/den /d/ye değişimi, iki ünlü arasında kalan ünsüzün yumuşaması olarak değerlendirmek de olasıdır: *tokada varıncaya degin* 'Tokat'a varıncaya değin' توقاده وارنجيه دكين 56a/07, *korkudup* 'korkutup' قورقودوب 153a/12, *dördi* 'dördü' دوردى 24b/06, *idende* 'ettiğinde' ايدنده 81bh/46, *işidici* 'işıtıci' ايشيديجي 102b/12.

HM'de son sesteki /k/lerin /g/ ile gösterildiği örnekler şunlardır: *topragda* 'toprakta' تپراغده 77bh/05, *uylug* 'uyluk' اويلوغ 161a/15. İki ünlü arasında kaldığı için tonlulaşmaya uğradığını söyleyebileceğimiz örnekler şu şekildedir: *yapragın* 'yaprağın' پيراغن 83a/19, *dudagun* 'dudağın' دوداغنك 134b/19, *yogise* 'yok ise' يوغيسه 39b/12, *yogıdı*

'yoktu' یوغیدی 198b/08.HM'de iki ünlü arasında kalmasına rağmen tonlulaşmayan örnekler de tespit edilmiştir: *susuzluku* 'susuzluğu' صوسزلقى 85ah/10, *ortalığı* 'ortalığı' اورتالقی 83bh/03, *kalınlığı* 'kalınlığı' قالنلقى 134b/19, *yaramazlığı* 'yaramazlığı' یرامازلقی 137b/19.

HM'de süreklileşme özelliği gösteren örnekler şunlardır: *yohsa* 'yoksa' یوخسه 37b/10, *ahşam* 'akşam' اخشام 127a/18.

Eski Türkçe devrinde /ğ/ ile kullanılan 'soğuk' sözcüğü HM'de dudaksılaştırmıştır: *savuk* 'soğuk' (<ET *sogık*) صاوق 106b/07, 10b/17, 148b/05, 09, *savukluk* 'soğukluk' صاوقلق 170b/14.

HM'de, /g/den /v/ye bir değişime uğrayarak dudaksılaştırmamış sözcüklere örnek şunlardır: *dögmek* 'dövmek' دوکمک 11b/12, *sögmek* 'sövmek' سوکمک 11b/12, 111b/17, 72a/01.

HM'de /hemze/ler iç seste çoğunlukla /y/ ile gösterilmiştir: *zayil* 'yok olan' زایل 141a/14, *netayic* 'sonuçlar' نتایج 150a/04, *nayire* 'sıcaklık' نایره 166a/19, *meşayih* 'şeyhler' مشایخ 43b/18.

HM'de ünsüz benzeşmeleri yumuşak sırada vardır: *yoldaş* 'yoldaş' یولداش 80a/05, *ferzendden* 'çocuktan' فرزنددن 111b/18, *sebebden* 'sebepten' سبیدن 201a/04, *demürce* 'demirci' دمورجی 36b/10, *hammamcı* 'hamamcı' حمامجی 161a/19. HM'de Türkçe sözcüklerde sert sıradan ünsüz benzeşmesi örneği tespit edilememiştir. Ünsüz benzeşmesine aykırı örneklerin bazıları şunlardır: *didükde* 'dediğinde' دیدکه 33a/09, *bırakdılar* 'bıraktılar' برافدیلر 33b/19, *itdim* 'ettim' ایتدم 138b/05, *siyasetde* 'siyasette' سیاستده 133b/02, *söyleşdikde* 'söyleştiğinde' سوبلشدکه 137a/06, *kılıçdan* 'kılıçtan' کلچدن 107b/01, *giçdi* 'geçti' کيچدی 71a/10, *topcıdan* 'topçudan' طوبجیدن 60a/02, *müşabihdür* 'benzerdir' مشابه در 122a/09, *güreşçiler* 'güreşçiler' کورشچیلر 12a/12, *beciler* 'bekçiler' بکچیلر 138a/11.

Ünsüz ikizleşmesi (şeddeleşme) esasında Türkçede yoktur. Sonradan bilhassa sondaki /-ğ/, /-g/ seslerinin düşmesi neticesinde ortadaki ünsüz ikizleşmektedir: isig>issi, kiçig>kiççi, uluğ>ullu, iki>ikki, iti>itti vb. Ancak bu misallerin bir kısmı Gülistan Tercümesi ve bu devirden önce bu gelişmeye uğramışlardır. Bilhassa sonda /-g/ sesi düşmesi bahis konusu olmayan son iki misal bu durumdadır (Karamanlıoğlu, 1989:XLIX).

HM'de tespit edilen ünsüz ikizleşmesi örneği şu şekildedir: *yassı* 'yassı' یاصی 31a/19. Sözcük şeddeli yazıldığı için ünsüz ikizleşmesi belirgindir. Şu örneklerdeki sözcüklerde metnin genelinde olduğu gibi harekesiz yazım söz konusu olduğundan sözcüklerin ünsüz ikizleşmesi özelliği gösterip göstermediği belirgin değildir. Bu sözcüklerin devirden önceki gelişimleri ve yaygın kullanımları dikkate alınarak transkripsiyonu yapılmıştır: *issi* 'ısı' ایسی 77bh/33, 83b/4, 85ah/2, 18, 148a/19, 148b/03, 169a/10, 200b/13, *ıssıtma* 'sıtma' استمه 192b/18, *issilik* 'sıcaklık' ایسیلیک 170b/14.

HM'de çokluk eki genellikle ünlüler gösterilmeden (ل ر) şeklinde yazılmıştır. Nadiren kalın sırada elif gösterilerek (لار) şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir: *libaslar* 'giysiler' لباسلر 116b/10, *qazanlar* 'kazanlar' قازانلر 127a/14, *günler* 'günler' کونلر 110a/12, *giceler* 'geceler' کيجه لر 120a/11, *köpekler* 'köpekler' کویکلر 122a/09. *anglara* 'onlara' انگلاره 80b/11 aslı *anlara* 'onlara' انلاره olmalı.

HM'de Yapma Hali (Akkuzatif)'nin { +I }, { +n }, { +ø } şekillerindedir. Örnekler şu şekillerdedir: *kimesneyi* 'kimseyi' کیمسنه یی 80b/16, *namazı* 'namazı' نمازی 154b/01, *eyiyi* 'iyiyi' ایوی 106b/01; *gyıbetin* 'gyıbetini' غیبتن 122a/08, *etin* 'etini' اتن 122a/09, *derisin*

سوره یم یوزم ایاغکه 'derisini' 122a/10; *süreyüm yüzüm ayağına* 'süreyim yüzümü ayağına' 58b/16, *yüzüm çevirüp* 'yüzümü çevirip' 90bh/16.

HM'de İlgi Hali (Genitif) { +U_n / +nU_n } ve { +ø } şeklindedir: *halkuñ mahbubu* 'halkın sevgilisi' 121b/09, *makamun mülazemeti* 'makamın hizmeti' 177b/08, *bendenün mevlasına itaati* 'kulun Tanrısına boyun eğmesi' 115a/12, *burun ortası* 'burunun ortası' 134b/17, *kalbi ayinesin* 'kalbinin aynası' 10b/09, *anun kalbi evin* 'onun kalbinin evi' 177b/06, *celalüm hakkıçün* 'büyüklüğümün hakkı için' 21a/01, *babası yanında* 'babasının yanında' 15b/18, *babası yanında* 15b/18, *babası yanında* 21a/01.

Vasıta Hali (Instrumental) HM'de { +(I)lA } ve { +n } şekillerindedir: *bununıla* 'bununla' 144b/13, *bununla* 'bununla' 37b/15, *hışmla* 'kırgınlıkla' 113a/14, *südüle* 'süt ile' 116b/03, *ol sebeble* 'o sebeple' 194b/19, *elile* 'el ile' 200b/14; *yayan varup* 'yayan varıp' 42b/15, *yazın* 'yazın' 57b/04, *iznsüzün* 'izinsizin' 155a/19, *ansuzın* 'ansızın' 172a/03.

Yön Gösterme Hali (Direktif) { +rA } ve { +ArU } şekillerindedir: *sonra* 'sonra' 171b/07, 11, *taşra* 'dışarı' 120a/07, 141b/07, *üzre* 'üzerine, üstüne' 127b/04, 08, 189b/09, *daşradan* 'dışarıdan' 39b/18; *yukaru* 'yukarı' 45b/14, 115a/16, *yukarudan* 'yukarıdan' 45b/08, *içerü* 'içeri' 15a/01, 33a/07, 08, *ilerü* 'ileri' 44b/05, 80ah/03.

Teklik 1. kişi { +(U/I)m / +n } iyelik ekinin ünlüsünde nadiren düz sıradan yazıma tesadüf edilse de HM'de eklerin yazımında genel olarak yuvarlak sıradan ünlüler tercih edildiği için ekin ünlüsünün yazılmadığı yerlerde yuvarlak sıradan okuma yapılmıştır: *bahtum* 'bahtım' 02b/14, *oglum* 'oğlum' 08a/11, *alakam* 'ilgim' 76ah/62, *şübhem* 'şüphem' 77ah/39, *ümmetüm* 'ümmetim' 44a/12, *dostlarımı ve yaranlarımı* 'dostlarımı ve arkadaşlarımı' 81bh/46; *ayaklarımı* 'ayaklarımı' 128a/04, *evladlarım* 'çocuklarıma' 131a/01. HM'de bir örnekte, teklik 2. kişi iyelik eki { +n }'nin teklik 1. kişi iyelik ekini karşılayacak biçimde kullanılması dikkate değerdir: *ben filanın ben filanum* 'ben filanım' 192a/14, 15.

{ +II / +IU } isimden isim yapan yapım ekinin yazımında uyumsuz örnekler çoğunluktadır: *evlü* 'evli' 51b/14, *datlu* 'tatlı' 90bh/09, *hayrludur* 'hayırlıdır' 67b/15, *gizlü* 'gizli' 73b/11, *saçlu* 'saçlı' 90a/11, *isfahanlıyum* 'İsfahanlıyım' 134a/13. Ekin ses uyumuna uyan örnekleri azdır: *fehmlü* 'anlayışlı' 134b/06, *tire-i ruzgarlıların* 'zamanın karanlığındakilerin' 174a/17, *ne vilayetlisin* 'hangi vilayetlisin?' 90ah/06.

{ +cI } isimden isim yapan yapım eki düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak kullanılmıştır. Ayrıca, sert sıradan seslerle benzeşmeye girmemiştir: *kapucısı* 'kapıcısı' 133a/06, *şikayetçiler* 'şikayetçiler' 39a/10, *gözciler* 'gözcüler' 84bh/10, *bekçiler* 'bekçiler' 138b/11, *bardakçılar* 'bardakçılar' 199b/07.

{ +sUz } eki çoğunlukla ünlü harfi gösterilmeden yazılmıştır. Az sayıda örnekte ekin ünlüsü yuvarlak sıradan (و) gösterilmiştir: *gözsüz* 'gözsüz' 80a/06, *kıymetsüz* 'kıymetsiz' 78b/09, *gözsüz* 'gözsüz' 78a/04, *kulaksuz* 'kulaksız' 78a/04, *vasıtasuz* 'vasıtasız' 91a/06.

{ +cAk }, “{ +cA } ekinin +ok pekiştirme ekiyle kaynaşmasından oluşmuş bulunan +cAk (<çA + ok) eki; küçültme ve tahsis işleviyle sıfat, zarf ve adlar türeten bir ektir” (Korkmaz, 2017:124). HM’de { +cAk } ekinin ünlüsü gösterilmemiştir. Ekin dar sıradan mı yoksa geniş sıradan mı okunacağı belirsizdir. HM’nin özellikle eklerin kullanımında EAT devri özelliklerini koruma eğiliminde olduğundan ve ekin EAT devrinde yaygın olarak kullanıldığı gibi isim, sıfat ve zarf yapma işlevinde kullanılmış olmasından dolayı ekin ünlüsü geniş sıradan okunmuştur: *oglanca* ‘oğlancık’ اوغلان جق 08b/12, 36a/17, *karıcaklar* ‘karıcıklar’ قريچقار 71b/09, *uşacaklar* ‘uşacıklar’ اوשאچقار 74a/05, *daracak* ‘daracık’ داراجق 164a/12, *zahirecek* ‘zahirecik’ ذخيره جق 34b/16, *can-vercek* ‘canavarcık’ جانورجق 192b/17, *bericek* ‘bericek’ بريجك 86bh/51.

{ +cagaz } eki, “{ +cAk } ekinin yine bir pekiştirme eki olan +Az > Iz ekiyle genişlemesinden oluşmuş bir birleşik ektir. Adlardan ve ad niteliğinde olan sözlerden küçültme, sevgi ve acıma ifadesi veren küçültme adları türetir” (Korkmaz, 2017:124). HM’de ekin pekiştirme eki +Az (از) biçiminde geniş ünlü ile yazıldığı belirgindir: *kurdcağazlar* ‘kurtçağızlar’ قوردجغازلر 192a/03.

{ +rAK } Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde sıklıkla görülen eklerden biridir. “İsimlerden karşılaştırma anlamı taşıyan sıfatlar yapar. 16. yüzyıldan sonra azalarak kaybolmuştur” (Akar, 2018:131). EAT devrinde sık görülen ek HM’de korunmuş, hem kalın hem de ince sıradan yoğunlukla kullanılmıştır. Ek, çoğunlukla sözcük tabanlarına bitiştirilmeden yazılmıştır: *yüksekrek* ‘daha yüksek’ يوكسك رك 144b/15, *rasihrek* ‘daha sağlam’ راسخ رك 193b/06, *yakınregi* ‘daha yakını’ ياقن ركي 125b/05, *katrakdur* ‘daha katıdır’ قتي رقدر 156b/10, *yeşilrek* ‘daha yeşil’ ياشلرك 134a/13.

{ +layın }, “birden fazla ekin birleşmesi ile meydana gelen eklerden biridir. Eskiden bu ek -ça, -çe, -ca, -ce çekim ekinin yanında onun gibi bir eşitlik çekim eki olarak kullanılırdı. Eski Anadolu Türkçesinde böyle çekim eki olarak “gibi” ve “göre” ifadesi ile geniş ölçüde kullanılmıştır. Zaten bazı çekim ekleri bazen yapım eki olarak kullanıldığı gibi bazı yapım ekleri de bazen çekim eki gibi kullanılırlar” (Ergin, 1998:173). HM’de ekin örneği şu şekildedir: *yıldırımlayın* ‘yıldırım gibi’ يلدريمين 67a/14.

{ +la }, “Eski Türkçedeki {+lag } ekinden gelişen ve birkaç kalıp kelimeye görülen ektir (yayla, kışla, güzle, kumla, tuzla, dünle, yiğile, öğle ...)” (Akar, 2018:130). “Bir iki misalde işlek olmayan bir isimden isim yapma eki gibi görülen bu ek aslında işlek bir isimden fiil yapma ektir. *kış-la*, *yay-la* kelimelerinde görüldüğü gibi yer ismi yapar. Bu kelimelerin aslı *kış-la-*, *yay-la-* fiilinden yapılan *kış-la-ğ*, *yay-la-ğ* şeklinde isimler olup sondaki *ğ*’nin düşmesi ile *kış-la*, *yay-la* şekline geçmişlerdir. Bu yüzden *-la-* isimden fiil yapma eki bir isimden isim yapma eki durumuna düşmüştür” (Ergin, 1998:178). HM’de ekin bu iki durumunu da gösteren örnekler vardır: *yaylak* ‘yayla’ يايلاق 49a/17, 49b/02, *yayla* ‘yayla’ يايلا 49b/01, 07.

{ -u+ / -i+ } fiilden isim yapan yapım eki, “Eski Türkçedeki -g, -ğ fiilden isim yapma ekinin Batı Türkçesinde düşmesi yüzünden yardımcı sesin fiilden isim yapma eki hâline gelmesi ile ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bu düşüşün izleri açıkça görülür. Bazıları da sonradan başındaki -ğ, -g’si düşmüş olan -ğu, -gü ekinden gelmektedir” (Ergin, 1998:192). “Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu yüzden ek genellikle yuvarlak ünlüdür” (Akar, 2018:135). HM, ekin EAT devrindeki yuvarlak ünlülü kullanımını koruyan örnekler göstermekle birlikte düz ünlülü örneklerle de sahiptir: *kapu* ‘kapı’ (<ET *kapığ*) قپو 157b/06,

korkusunun ‘korkusunun’ (<ET *kork-ğu*) قورقوسنك 83a/11, *kokuların* ‘kokularımı’ قوقولرين 200a/01, *yarı* ‘yarı’ يارى 88bh/14, *yazı* ‘yazı’ يازى 18b/11, *ayru* ‘ayrı’ ايرو 77bh/32.

HM’de *Şahıs Zamirleri*, *İşaret Zamirleri*, *Dönüşlülük Zamirleri*, *Belirsizlik Zamirleri*, *Soru Zamirleri* örnekleri şu şekildedir: *ben, sen, o, ol, biz, siz, anlar; bu, o, ol, bunlar, şunlar, anlar; kendü; bazıları, cümlesi, kimesne, her kimesne, hiç kimesne, her biri, herkes, her kim, kankısı, kimi, niceler; kankı, kankısı, kandan, kim, kimden, ne.*

HM’de *Niteleme Sıfatı* olarak şu örnekler tespit edilmiştir: *yeşil harir, kalın boyun, egri burun, yassı burun, bir güzel kız, eyü kokulu yağlar, bir günahlı amel, ehl-i cehennemün kokmuş kokuların, bol alın, ak fitillü arakiyye, katı günlerinde. Belirtme sıfatları, başlığında ise şu örnekler incelenmiştir: bu haber, bu namazın nuksanını, işbu abd-i hakir, işbu senede, ol vakt, ol eyyamlarda, şol haddde, bu şehri, bir dirhem mikdarı beyazlık, on beş yaşında, otuz yedi tendürler, altı yüz kanad, on birinci hakkı, onuncu şart, beşinci kısım, dördüncü halifesi, yarım ölçekdür, kankı salatdur, kankı kavmlerdür, kankı sadakadur, ne kudretün, ne oturuşdur, kaç nesnededür, başka abdest, bazı ekabirleri, bir guşeye, bir yere, bir kaç yerde, bir kaç beglerbegiler, bütün sureler, her daş, kamu sahraları, nice ameller.*

Zaman Zarfları, Yer ve Yön Zarfları, Miktar Zarfları, Hal Zarfları, Soru Zarflarının örnekleri şu şekildedir: *öndin, bugün, yarın, gice ve gündüz, irtesi gün, her gün, günbegün, şimdi, kanda, içerü, girü, ilerü, yıldırımlayın, nice, neden, kandan.*

Türkiye’de edatlar üzerine gramer çalışmalarında bulunanlar, edatları; tek başlarına anlamları olmayan fakat gramer görevleri bulunan sözcüklerdir, şeklinde benzer ifadelerle tanımlarlar. Edatların sınıflandırılması konusunda ise tam bir birliğin bulunmadığı görülür (Hacıeminoğlu, 1971, Ergin, 1998:348, Banguoğlu, 2000:390, Karaağaç, 2012:52, Korkmaz, 2017:895).

Edatlar bölümlenirken daha kapsayıcı ve sözcüklerin tarih içindeki seyrini göstermesi bakımından uygun olduğunu düşündüğümüz Hacıeminoğlu’nun (1971) edatlar tasnifinden yararlandı. Hacıeminoğlu (1971:VI), “Eski Türkçe devresinden beri dilimizde mevcut olan edatları yapı, menşe ve mahiyet bakımından beş gruba ayırırlar” dedikten sonra edatları: 1- Fiilden türeyenler, 2- İsimden türeyenler, 3- Yapısı ve menşei bilinmeyenler, 4- Taklidi söz mahiyetinde olanlar, 5- Yabancı asıllı olanlar, diye ayırır; daha sonra edatları mana ve vazifelerine göre: 1- Çekim edatları, 2- Bağlama edatları, 3- Kuvvetlendirme edatları, 4- Karşılaştırma-Denkleştirme edatları, 5- Soru edatları, 6- Çağırma-Hitap edatları, 7- Cevap edatları, 8- Ünleme edatları, 9- Gösterme edatları, 10- Tekerrür edatları, şeklinde on gruba ayırır. Bu sınıflandırmaya uygun olarak HM’de tespit edilen edat örnekleri şunlardır: *berü, taşra, degin, dek, denlü, evvel, gayrı, gibi, göre, içre, için, ile, kadar, manend, özge, sonra, üzre, amma, badehu, belki, çun, dahı, eger, egerçi, gerçi, görelüm, hatta, hergiz, illa, imdi, ki, kim, meğer, pes, ve (u / ü / vü), veya, veyahud, ya, yani, yohsa, zira, asla, çak, galiba, hem, hod, la-cerem, muhakkak, mutlaka, nice, zinhar, eger ... eger, gah ... gah, hem ... hem, ne ... ne, ya ... ya, kanda, mı / mi, ne, niçün, ey, eya, bre, ya, beli, aferin, amin, eman, diriğ, hakka, haşa, kaşki, veh, vallahi, veyl, zihi, işte, ta, defa, kerre.*

HM’de zamir kökenli şahıs eklerinin çokluk 1. şahıs çekiminde (و ز : -vUz)’un bazı örneklerde (او ز : -Uz) şeklinde yazılmasının o devrin bir dil özelliği olduğunu değil, metne ait bir yazım özelliği olduğunu düşünüyoruz. { -vUz } ekinin HM’de geçen örnekleri şu şekildedir: *kalmalu idevüz* ‘kalıcı edelim’ قالملو ايده وز 107b/09, 10, *müşerref idevüz* ‘şerefli edelim’ مشرف

ذخیره 'erzak edelim' 143b/16, 201a/05, *olavuz* 'olalım' 107b/09, ایدہ وز 177b/05, *almayavuz* 'almayalım' 177a/06, متوخه قیلا وز 185a/02, *mahcub kılavuz* 'mahcup edelim' 184a/07, جاری قیلا وز 185a/09, *mahrum kılavuz* 'mahrum edelim' 185a/10, محروم قلا وز 80bh/27, *urmayavuz* 'vurmayalım' 185a/11; بند قلا وز 84a/03, *çıkaravuz* 'çıkaralım' 84a/05, جفاره اوز 88ah/34, *çekavuz* 'çekelim' 103a/13, فرج ویره اوز 183b/19, *kabz idevüz* 'tutalım' 184a/01, قیض ایدہ اوز 185a/02, *döndürevüz* 'döndürelim' 185a/09, دونوره اوز 32b/19, *gezinürüz* 'geziniriz' 118b/08. {-Uz} ekinin örnekleri ise şunlardır: *aluruz* 'alırız' 193a/04, *diyemezüz* 'diyemeyiz' 76bh/33, *korkaruz* 'korkarız' 83a/03.

“{-yor+} şimdiki zaman eki *yori-* 'yürümek' fiilinin *yori-r* geniş zaman şeklinden çıkmıştır. Batı Türkçesinin başında *yori-* fiilini, geniş zamanı ile bağlandığı asıl fiilin şimdiki zamanını ifade eden bir yardımcı fiil olarak görüyoruz. Eski Anadolu Türkçesinde hep birleşik fiil çerçevesi içinde kullanılan bu *yorır* Osmanlıcada haploloji yolu ile ekleşmiş ve böylece *-yor* eki ortaya çıkmıştır. *-yor* ekinin bugün vokal uyumu dışında kalmasının sebebi de bir kelime kökünden kalmış bulunmasıdır. Eski Anadolu Türkçesinde asıl fiil köklerine *-u*, *-ü*; *-ı*, *-i*; *-a*, *-e* şeklinde çeşitli gerundium vokalleri ile bağlanırdı. Ekleşme olup *-yor* teşekkül ettikten sonra bu gerundium ekleri hüviyetlerini kaybetmiş ve yardımcı ses durumuna düşmüşlerdir” (Ergin, 1998:296-297). HM'de {-yor+} şimdiki zaman ekinin yardımcı sesinin *-ı*, *-i* şeklinde düz-dar sıradan sesler ile gösterildiği tespit edilmiştir: *geliyor* 'geliyor' 55b/03, *iftar idiyor* 'iftar ediyor' 130a/02, 03, *maglub oluyor* 'mağlup oluyor' 33b/08, *münasib görmiyorlar* 'uygun görmüyorlar' 77ah/06, *şer-i şerife muhalif evza idiyor* 'şerefli din kurallarına karşı tavırlar ediyor' 139a/11, 12.

EAT'de şimdiki zaman eki {-yor+} ekinin oluşmasından önce geniş zaman eki {-Ar+} ile karşılandığı bilinmektedir. HM'de {-yor+} ekinin yanı sıra {-Ar+} eki ile de şimdiki zamanın karşılandığı tespit edilmiştir: *niçün ağlarsın* 'niçin ağlıyorsun' 74b/19, *niçün saklarsın* 'niçin saklıyorsun' 118b/09, *niçün zahmet çekersin* 'niçin zahmet çekiyorsun' 80bh/50, *kasden böyle dırsın ki* 'bilerek böyle diyorsun ki' 86bh/42, 43, *niçün mühr idersin* 'niçin mühürlüyorsun' 129b/18, *sen kimsin ki böyle küstahlık idersin* 'sen kimsin ki böyle küstahlık ediyorsun' 155a/02.

{(-y) A}, “Bergamalı Kadri'nin gelecek zaman için verdiği üç ekten ilki budur. Bu ek geniş zaman ve şimdiki zamanı da gösterebilir. Ayrıca, istek kipinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gelecek zaman için kullanıldığı yerleri tam olarak ayırabilmek oldukça güçtür” (Gülsevin, 2011:102). HM'de istek ekinin gelecek zaman kipi göreviyle kullanımı çoğunluktadır: *ki buncılayın kimesne ile harb u ceng eyleyevüz* 'ki bunun gibi birisiyle savaşağız' 88bh/46, 47, *anlar egerçi benim düşmenlerümdürler amma vilayetümün garibi ve müsafirleridürler mürüvvet degüldür ki vilayetümde kendü taamların yiyeler* 'onlar her ne kadar benim düşmanlarımdırlar ama vilayetimin garibi ve misafiridirler insanlık değildir ki vilayetimde kendi yemeklerini yiyecekler' 88bh/41, 42, 43, 44, *asiler derd ile nale ideler ki niçün amel-i salih itmedük* 'asiler dert ile inleyecekler ki niçin salih işler yapmadık' 88bh/41, 42, 43, 44.

175b/14, 15, ve muti olanlar teessüf ile barmakların dişleyeler ki bundan ziyade ibadete kadir idük niçün itmedük ‘ve boyun eğenler hayıflanmayla parmaklarını dişleyecekler ki bundan daha fazla ibadete gücümüz vardı niçün etmedik’ و مطيع اولانلر تاسف ايله برمقلرين ديشليه لر كه بوندن زياده 175b/15, 16, mutiler hasret suyun gözlerinden akıdalar ki niçün kendümüzi derecat-ı ali sabıklarından mahrum itdük ‘boyun eğenler pişmanlık suyunu gözlerinden akıtacaklar ki niçün kendimizi yüksek derecelere geçişten mahrum ettik’ مطيع لر حسرت صوين كوزلرندن اقيدالر كه نيچون كندومزى درجات عالى سابقلرندن محروم ايندوك 175b/16, 17, asiler giriftarlik azabında zarilik ideler ki niçün rüsvaylik ve giriftarlik yagmurın kendümüze yagdurduk ‘asiler düşkünlük azabında inleyecekler ki niçün rezillik ve düşkünlük yağmurunu kendimize yağdırdık’ عاصيلر كرفتارلك عذابنده زاريلك ايده لر كه نيچون رسوايلك و كرفتارلك ياغمورين كندوموزه 175b/17, 18, eger gündüz feragat üzre olsam reaya vü ibadullah işi zayi ola ‘eğer gündüz vaz geçsem halk ve Tanrı’nın kullarının işi zayi olacak’ اكر كوندوز فراغت اوزره اولسام رعايا 75bh/43, 44, 45. و عبادالله ايشى ضايغ اولا

{ -AcAk+ } eki nadiren gelecek zaman kipini yansıtabilecek şekilde kullanılmıştır: *sen anuñ meyvesin görmeyeceksin* ‘sen onun meyvesini görmeyeceksin’ سن انك ميوه سن كورميجك سن سن انك ميوه سن 80bh/48, 49, *kankı birisine virecegüm* ‘hangi birine vereceğim’ ويره جكم قنقى بيرسنه 83ah/19, *kandan gelmişdür ve kanda gidecekdür* ‘nereden gelmiştir ve nereye gidecektir’ قندن كلمشدر و 131a/18, 19. HM’de ek çoğunlukla partisip olarak kullanılmıştır: *zuhur idecek fazayilini biri dahu budur* ‘ortaya çıkacak güzel vasıflarının biri de budur’ فضايلى بىرى دخی بودر 16b/10, 11, *ahir zamanda zuhur idecek mehdi budur* ‘ahir zamanda ortaya çıkacak Mehdi budur’ اخر زمانده ظهور ايده جكم مهدي بودر 43b/12.

-sA gerek eki, “Eski Anadolu Türkçesinde birleşik eklerden biridir. Şart eki -sA ile gerek sözü birleşince gerekli gelecek zaman eki anlamı oluşmaktadır” (Akar, 2018:176). HM, gelecek zaman kipinin EAT devrindeki -sA gerek kullanımını sürdüren örnekler göstermektedir: *yarın ceng olsa gerek ne eylemek gerek* ‘yarın savaş olacak ne yapmak gerek’ يارين جنك اولسا كرك نه ايلمك كرك 76ah/59, 60.

HM’de gereklilik kipi { -mAlI / mAlIU } eklerinin örnekleri tespit edilememiştir. EAT’nin son dönemlerinde şekillenmeye başlayan ekin 17. yüzyılda yazılmış HM’de henüz kullanımda olmadığı görülmüştür. Gereklilik kipi çoğunlukla -mAk gerek şeklinde sağlanmış: *itikad itmek gerekdür* ‘inanmalıdır’ اعتقاد ايتمك كركدر 16a/13, *gitmek gerek idün* ‘gitmeliydin’ كيتمك كرك ايديك 81ah/23, *vaktleri hıfz itmek gerek* ‘vakitleri ezberlemeli’ و قتلرى ايمدى بيلمك كركدر كه 68a/12, *imdi bilmek gerekdür ki* ‘şimdi bilmelidir ki’ حفظ ايتمك كرك 67a/18, *amel-i hasene itmek gerekdür* ‘güzel işler etmelidir’ عما حسنه ايتمك كركدر 70a/02, *leşkere eyü vadeler virmek gerekdür* ‘askere iyi süreler vermelidir’ لشكره ايو وعده لر ويرمك كركدر 84ah/33, *bu kelime dinilmek gerekdür* ‘bu kelime denilmelidir’ بو كلمه دينلمك كركدر 163b/10, *teklif olunmak gerekdür* ‘teklif olunmalıdır’ تكليف اولنمق كركدر 46b/12, *dahu eyü olmak gereksin* ‘daha iyi olmalısın’ دخی ايو اولمق كرك سن 46b/16, *anları har dutmak gerekdür* ‘onları aşağılık tutmalıdır’ انلرى خوار دوتمق كركدر 85bh/30, *sizün için bu olmak gerekdür* ‘sizin için bu olmalıdır’ سيزك 113a/07. ايجون بو اولمق كركدر

-sA gerek, “Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili pek çok incelemede, bu ek ‘gereklilik’ bildiren şekillerle karıştırılmıştır. Aslında, gereklilik bildiren örneklerden çok, gelecek zaman bildiren kullanışlarına rastlanır” (Gülsevin 2011:103). 17. yüzyılda yazılmış HM’de ek, gereklilik anlamında kullanılmakla beraber ekin çoğunlukla gelecek zaman anlamında kullanıldığı görülmektedir: *virsem gerek* ‘virsem gerek’ ويرسم كرك 89ah/15, *görsen gerekdür*

‘görsen gerektir’ همجوار 45b/02, کورسن کرکدر 182a/06, *hem-civar olsan gerektür* ‘komşu olsan gerektir’ اولسا کرک 88bh/22, *olsa gerek* ‘olsa gerek’ اولسا کرک 182a/06, *helaka çekse gerek* ‘yok etse gerek’ محبوس اولسه کرک 167a/14, *mahbus olsa gerek* ‘hapsedilmiş olsa gerek’ 82b/18, ایتسه لر کرکدر 148b/12, *itseler gerektür* ‘etseler gerektir’ 82b/18.

{ -II- / -UI- } fiilden fiil yapan yapım eki, çoğunlukla (ی) ile ya da ünlü olmaksızın yazılmıştır. Nadir örneklerde (و) ile yazıldığı tespit edilmiştir: *örtülür* ‘örtülür’ اورتیلور 83a/18, *dinilmiş* ‘denilmiş’ دینلمش 89a/15, *dökülüp* ‘dökülüp’ دوکیلوب 64b/06, *dutulmuş* ‘tutulmuş’ دوتلمش 159a/12, *kurulup* ‘kurulup’ قوریلوب 57b/10, 58b/09, 128b/03; *kurulmuş* ‘kurulmuş’ قورولمش 77bh/37.

{ -In- / -ün- } fiilden fiil yapan yapım eki çoğunlukla ünlü gösterilmeksizin yazılmıştır. Nadir örneklerde ünlülerin (ی) ya da (و) ile gösterildiği tespit edilmiştir: *olunur* ‘olunur’ اولنور 163b/02, *dökinince* ‘dökününce’ دوکننجه 76ah/24, *kılındı* ‘kılındı’ قیلندی 47bh/26, *kılındı* ‘kılındı’ قیلندی 47bh/23, *söyündü* ‘söyündü’ سویندی 190b/11, *görünüp* ‘görünüp’ کورینوب 133a/03, 40b/10, 33b/09, *göründü* ‘göründü’ کورندی 109b/18; *göründü* ‘göründü’ کوروندی 87ah/55, *görünmeye* ‘görünmeye’ کورونمیه 157b/07.

{ -Iş- / -uş- } fiilden fiil yapan yapım eki çoğunlukla ünlü gösterilmeksizin yazılmıştır: *irişmez olur* ‘erişmez olur’ ایرشمز اولور 171b/08, *döğüşmeyüp* ‘döğüşmeyip’ دوکشمیوب 174b/14, *yetişüp* ‘yetişip’ یتشوب 23a/19, *ayrılışup* ‘ayrılışıp’ ایرلشوب 22a/01, *barışdılar* ‘barıştılar’ بارشدیلر 21b/04. Nadiren (و) ile yazıldığı tespit edilmiştir: *buluşup* ‘buluşup’ بولوشوب 56b/15.

{ -t- } fiilden fiil yapan yapım eki genel olarak /d/ ile gösterilmiştir: *çagırdup* ‘çağırtıp’ جغردوب 37a/09, 129a/06, *korkudup* ‘korkutup’ قورقودوب 114b/02, *sıvadup* ‘sıvatıp’ سوادب 37a/01, *oturdup* ‘oturtup’ اوتوردوب 79ah/35, *getürdüp* ‘getirtip’ کتوردوب 31b/13, *segirdüp* ‘seğirtip’ سکردوب 85ah/06.

{ -dUr- } fiilden fiil yapan yapım eki çoğunlukla ünlü gösterilmeksizin yazılmıştır: *asduardı* ‘astırdı’ اصدردی 35a/14, *açduardı* ‘açtırdı’ اچدردی 46a/18, *ayaklandırdı* ‘ayaklandırdı’ اولدروب 48bh/23, *üleşdürüp* ‘üleştirip’ اولشدروب 35a/14, *öldürüp* ‘öldürüp’ اولدروب 48bh/23, *irişdürüp* ‘eriştirip’ ایرشدروب 98a/07. HM’de ekin ünlüsünün (و) ile gösterildiği örnekler de tespit edilmiştir: *döndürüp* ‘döndürüp’ دوندوروب 44a/05, *itdürüp* ‘ettirip’ ایتدوروب 54b/16, *yagdura* ‘yağdıra’ یاغدوره 178b/01.

{ +al- } isimden fiil yapan yapım eki, “/r/ > /l/ değişmesi yüzünden olacak, bu ek Eski Anadolu Türkçesinde bazen ve bugün bazı ağızlarda /l/’li şekle geçmiştir” (Ergin, 1998:182). HM’de bu durumun korunduğu bir örnek tespit edilmiştir: *saralup* ‘sararıp’ صارالوب 89b/16.

Eski Anadolu Türkçesi devrinde sıklıkla kullanılan { -dUkdA } zarf-fiil eki, HM’de sıklıkla kullanılmıştır: *salata durdukda* ‘namaza durduğunda’ صلوته دوردقده 69a/03, *ahşam oldukda* ‘akşam olduğunda’ اخشام اولدقده 127a/18, *eline alup yazdukda* ‘eline alıp yazdığında’ قلعه طرفنه واردقده 89bh/23, *kala tarafına vardukda* ‘kale tarafına vardığında’ 83ah/55, *kız varup inegi sagdukda* ‘kız varıp inegi sağdığında’ قز واروب اینکی صاغدقده 77bh/57, *imam hutbeye çıkdukda* ‘imam hutbeye çıktığında’ امام خطبه یه جقدقده 73a/09, *yüzünü yudukda* ‘yüzünü yıkadığında’ یوزنی یودقده 64a/19, *bir mikdar döğüşdükde* ‘bir miktar dövüştüğünde’ بر سوز اولدوغی ایشلدکده 58b/05, *söz olduğu işidildükde* ‘söz olduğu işitildiğinde’ 40a/01, *süd içürildükde* ‘süt içirildiğinde’ سود ایجرلدکده 37a/13, *bunu böyle gördükde ol şahsun ardına düşüp irişdükde didi* ‘bunu böyle gördüğünde o kişinin ardına düşüp yetiştiğinde dedi’

160a/17, *götürmek istedikde* ‘götürmek istediğinde’ 190b/19. كوتورمك ايستدوكده

{ -dUgIndA }, “birleşik zarf-fiil eklerinden biridir. Tarihî metinlerde birkaç sınırlı örnekte görülür {-dUk} sıfat-fiil eki + 3.teklik şahıs iyelik eklerinin üzerine {-dA} bulunma durumu ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Fiilin gerçekleşme anını bildirir. Eski Anadolu Türkçesinde daha çok {-dUkdA} biçimi yaygındı. Dönemin sonuna doğru onun yerine bu şekil yaygınlaşmıştır” (Akar, 2018:197). HM’de hem {-dUkdA} biçimi hem {-dUgIndA} biçimi sıklıkla kullanılmıştır: *muhtac idüğine vakıf olduğunda* ‘muhtaç olduğunu anladığında’ 132a/13, 14, *asaya dayanıp taşra çıkdüğında* ‘asaya dayanıp dışarıya çıktığında’ 11b/06, *kayseriye dek vardüğında karşıya gelüp dövüşdüğünde* ‘Kayseri’ye dek vardığında karşıya gelip dövüştüğünde’ 09b/09, *صقوب قيوويردكند* 09b/09, *sıkup koyu virdüğünde* ‘sıkıp koyuverdiğinde’ 55a/12, *كلوب دوکوشدوكند* 55a/12, *yemene ticarete gitudüğünde* ‘Yemen’e ticarete gittiğinde’ 09a/04, *bir vilayete hakim göndürdüğünde* ‘bir ile hâkim gönderdiğinde’ 34a/17, 18, *گورجستان اوزرينه كوندوردكند* ‘Gürcistan üzerine gönderdiğinde’ 55b/14, *ahvalin arz itdüğünde* ‘durumlarını arz ettiğinde’ 77bh/23.

{ -IcAk } zarf-fiil ekinin örneği ise şu şekildedir: *cihan pinhan olıcak aftar gidicek gül devri bagun gülbüni olmaz mı har* ‘dünya saklanınca güneş gidince gül devri bağın biten yeri olmaz mı diken’ 60b/09. جهان پنهان اولیجق افتاب کدیجک کل دوری باغک کلینی اولمزمی خار

{ -mAdIn } zarf-fiil eki HM’de şu şekillerde örneklenir: *hakim izni olmadın* ‘hâkim izni olmadan’ 159a/10, *basmaz ayak senden almadın destur* ‘senden izin almadan ayak basmaz’ 02a/04, *havfından saff dutmadın firara yüz dutdı* ‘korkusundan saf tutmadan firara yüz tuttu’ 83ah/01, 02, *henüz ademe peyvend kılmadın havva* ‘henüz Adem’e ulaşmadan Havva’ 01b/9,10, *hiç bir peygamberün ümmetine davet-i din irişmedin* ‘hiçbir peygamberin ümmetine din daveti erişmeden’ 06b/14, 15, *ukala ile müşavere itmedin şüru itmeyeler* ‘akıl sahipleriyle danışmadan başlamayalar’ 77ah/52, 53, *sabr idüp şikayet itmedin hüsn-i riayetle giçüre* ‘sabredip şikayet etmeden güzel saygıyla geçire’ 179b/18,19. شکایت ایتدین حسن رعایتله کیجوره صبر ایدوب

{ -Up } zarf-fiil eki, HM’de çoğunlukla yuvarlak ünlü gösterilerek ve (ب) ile yazılmıştır: *etrafa dagılıp* ‘etrafa dağılıp’ 06a/14, *sakalların eline alıp bakup sinayup* ‘sakallarını eline alıp bakıp sinayıp’ 13a/09, *yüzden ziyade yaşayup* ‘yüz yaşından fazla yaşayıp’ 27b/19, *içerü varup kılıcın alup çıkup* ‘içeri varıp kılıcını alıp çıkıp’ 33a/08, *yaresi açılıp onulmayup vefat itdi* ‘yarası açılıp iyileşmeyip vefat etti’ 32a/03, *seviye adlu matukası emzürüp* ‘Seviye adlı özgür bırakılmış kadını emzirip’ 08a/06, *allah bilür diyüp metrisde yüzün yere sürüp* ‘Allah bilir deyip siperde yüzünü yere sürüp’ 58b/16, 17. Ek nadiren yuvarlak ünlü gösterilmeden yazılmıştır: *sahabeyi önce yürüdüp* ‘sahabeyi önce yürüttüp’ 14b/16, 17, *segirdüp* ‘seğirtip’ 85ah/17.

“Batı Türkçesinin başlarında /p/ tesiriyle ekin vokalini daima yuvarlaklaşmış görürüz: *gel-üp, id-üp, başla-y-up, çek-üp* misallerinde olduğu gibi. Eski Anadolu Türkçesinde böylece *-up, -üp* şeklinde olan ekin *-ip, -ip* şekilleri bu ilk devrenin sonlarında ortaya çıkmaya başlamış, fakat *-up, -üp* Osmanlıcada da bir müddet ağır basmakta devam etmiştir” (Ergin, 1998:340-

341). Ergin (1998) ayrıca bu zarf-fiil ekinin Eski Anadolu Türkçesi ile Azerî sahasında çekimli fiil gibi öğrenilen geçmiş zaman için de kullanıldığını belirtir. HM’de ekin EAT devrindeki bu kullanımını sürdüren ve çekimli halini gösteren örneği şu şekildedir: *ensarilerin evlerinden kendüye taam gelipdi* ‘Ensarilerin evlerinden kendine yemek gelmişti’ انصاريلك اولرندن كندويه طعام كليدى 128b/01.

HM’de tespit edilen birleşik isim örnekleri şunlardır: *beglerbegi* ‘beylerbeyi’ بگلر بگی 55a/08, 16, 18, 56a/19, 56b/01, 02, 58a/01, *kaplıbaga* ‘kaplumbağa’ قابلی بگا 174a/06, 12, *kapukulları* ‘kapı kulları’ قپو قوللری 55a/11, 55b/19, 56a/04, 57b/03, 58a/16, *kızılbaş* ‘Kızılbaş’ قزلباش 53a/02, 54a/02, 55b/05, 13, 15, 16, 56b/11, 12, 57b/13, 59b/14, 60a/15, 16, *subaşı* ‘subay’ سوباشی 38b/06, 86bh/11, 86bh/33, *yel degirmeni* ‘yel değirmeni’ یل دکرمنی 36b/15, *yeniçeri* ‘yeniçeri’ یجری 54b/14, 55a/08, 56b/09, 57b/19, 58b/08, 59b/19, 60a/01, 02.

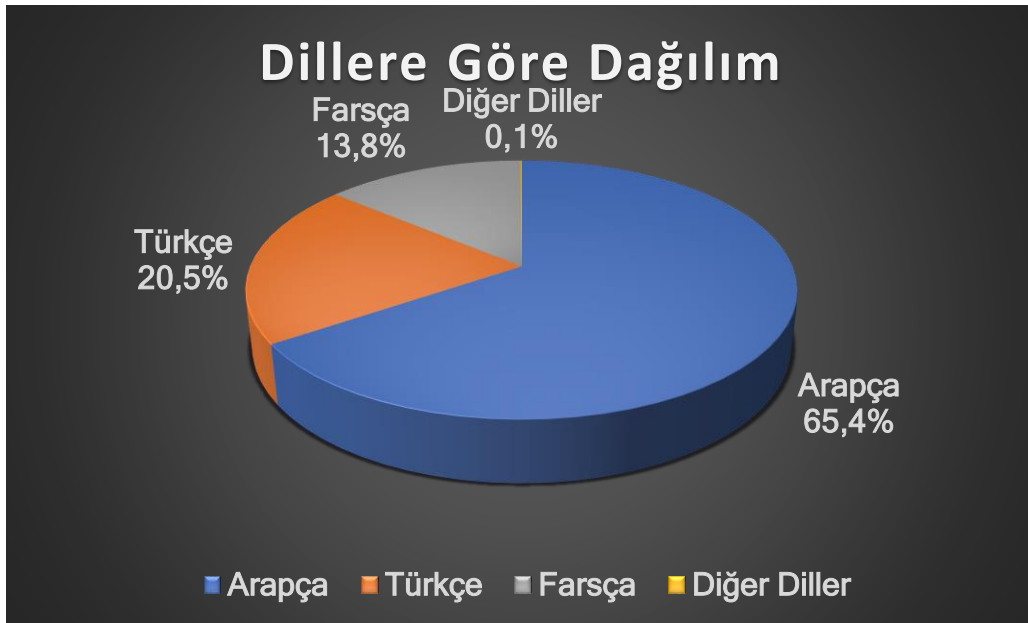
Birleşik Fiillerin fiil + fiil şeklindeki yapılarda, esas fiille onu çeşitli bakımlardan tasvir eden yardımcı fiil getirilir. “İki fiil birbirine bir zarf-fiil ekiyle bağlanır. Bu süreçte zarf-fiil eki ana fiili isim görevine sokar. Bu yapılarda tasvir fiili, kılınışsal (sözlüksel) anlamını kaybederek ana fiili çeşitli bakımlardan tasvir eder” (Akar, 2018:185). HM’de tespit edilen bu tip [(-A) bil-, (-i) ço-, (-a) dur-, (-u / -i) vir-] birleşik fiil örnekleri şunlardır: *mahzuz ola bilür* ‘mutlu olabilir’ خازن اسرار اولا 166a/14, *hazin-i esrar ola bilmezdi* ‘sırların hazinedarı olamazdı’ رضاسن ایده بیلور 166a/13; *halkdan alı koya* ‘halktan alıkoya’ خلقدن الیقویه 196a/09, *medinede alı kodı* ‘Medine’de alıkoydu’ فحش سوبلمکدن 31b/17, *fahş söylemekden alı kodum* ‘haddi aşan şeyler söylemekten alıkoydum’ حتی بیللی دوغری اولوب اعضاسن دوته دوره 66a/05; *sıkup koyu virdüğünde* ‘sıkıp koyuverdiğinde’ قپو ویردیلر 47a/02, *koyu virdiler* ‘koyuverdiler’ قپو ویردیلر 81bh/13; *hatta bili doğru olup azasın duta dura* ‘hatta beli doğru olup azasını tutadura’ صقوب قپو ویردکنده 09b/09, *koyu virdiler* ‘koyuverdiler’ قپو ویردیلر 81bh/25; *sabah namazını müslimanlara kılı vir* ‘sabah namazını Müslümanlara kılıver’ صباح نمازنی مسلمانلره قیلویر 37a/08, *bir mazlumun hakkın bir zalimden alı virüp* ‘bir mazlumun hakkını bir zalimden alıverip’ بر مظلومك حقن بر ظالمدن الیویروب 77ah/22, 23.

İsim + Fiil şeklindeki (bul-, dur-, dut-, eyle-, it-, kal-, kıl-, ço-, ol-, vir-) birleşik fiillere ait örnekler şu şekildedir: *yol bulmaya* ‘yol bulmaya’ یول بولمیه 125b/17, 172b/03, 186a/11, *nazc bulur* ‘kıvam bulur’ نضج بولور 173a/19, *kuvvet bulur* ‘kuvvet bulur’ قوت بولور 85b/01, *zafti gitdükcce izdiyad bulur idi* ‘düşkünlüğü gittikçe artardı’ ضعیفی کیتدوکجه ازدیاد بولور ایدی 30b/16, *bir hoşça istihkam bulmadın* ‘bir hoşça sağlamlık bulmadan’ بر خوشجه استحکام بولمدین 58a/07; *namaza durup* ‘namaza durup’ نمازه دوروب 127b/06, *kıyama durduğunda* ‘kıyama durduğunda’ صلوته دوردغه 69a/03; *kanda yer var ise anda karar dutarlar idi* ‘nerede yer varsa orada dururlardı’ قنده یر وار ایسه انده 11b/06, *terk-i vatan itmege yüz dutup* ‘vatani terk etmeye yüz tutup’ ترک وطن 33b/15, 16, *tabyalar şehre havale olmaga yüz dutup* ‘tabyalar şehre havale olmaya yüz tutup’ تابییه لر شهیره حواله اولمغه یوز دوتوب 58b/13, *anı helal dutalar* ‘onu helal tutalar’ انی حلال دوتالر 79b/04, *beni düşmen dutdı* ‘beni düşman tuttu’ بنی دشمن دوتدی 80ah/06, *eyü adamdur dost dutaram* ‘iyi adamdır dost tutarım’ ایو ادمدر دوست دوتارام 80ah/07, 08, *anda makam dutup* ‘orada yer tutup’ صف دوتوب 127b/07, 08, *ıssıtma duta* ‘sıtma tuta’ استمه دوته 192b/18; *şad eylesün* ‘sevinçli eylesin’ شاد ایلسون 62a/04, *tekbir eyleyüp* ‘yurt tutar’ اشیان ایلر 60b/04, *zıkr eyleye* ‘zikreyleye’ زکر ایلییه 66a/05, *sifariş eyle* ‘ısmarla’ سفارش 80ah/54; *şüru itdi* ‘başladı’ شروع ایتدی 71a/11, 15, *kasem itdi ki* ‘yemin etti ki’ قسم ایتدیکی 84a/03, *maglub itmişlerdür* ‘mağlup

etmişlerdir' مغلوب ایتمشلردر 84ah/65, sarf itmez 'harcamaz' صرف ایتمز 96b/09, sual itmeye 'sormaya' سؤال ایتمیه 157b/08, teklif itsele 'teklif etseler' تکلیف ایتمسلا 167a/05; mahrum kalur 'mahrum kalır' محروم قالور 187b/11, 192b/08, mahfuz u mahrus kaldı 'saklanmış ve korunmuş kaldı' محفوظ و محروس قالدی 170b/17, ucbe kalup 'acayip kalıp' عجبہ قالبوب 177a/01, mahrum kala 'mahrum kala' محروم کالا 197a/06, piyade kalmışuz 'yaya kalmışız' پیاده قالمشوز 201a/03; muzaffer ü mansur kılmışdur 'muzaffer ve zafer kazanmış kılmıştır' مظفر و منصور قلمشدر 147b/04, 07, namaz kilmam 'namaz kılmam' نماز کیلمام 147a/17, hakim kılup 'hâkim kılıp' حاکم قلوب 147b/04, 07, zevce kıldun 'eş yaptın' زوجہ قیلدک 165b/18, müheyya kılmışlardur 'hazır etmişlerdir' مهیا قلمشلردر 171b/17; mahrum komışsuz 'mahrum koymuşsunuz' محروم قومش سز 99a/12; eymen ola 'kutlu ola' ایمن اولا 124a/01, müşerref olur 'şereflenmiş olur' مشرف اولور 145a/17, giriftar olur 'tutulmuş olur' گرفتار اولور 145a/19, razi olayum 'razı olayım' راضی مشغول 130a/16, şad olayum 'mutlu olayım' شاد اولایم 130a/14, meşgul olup 'meşgul olup' مشغول اولور 194a/19; necat virmiş olursın 'selamet vermiş olursun' نجات ویرمش اولورسن 133a/11, vahşet virmeyeler 'korku vermeyeler' وحشت ویرمیه 133a/13, haber vireyüm 'haber vereyim' خبر ویریم 137a/17, sana ruhsat virdüm 'sana izin verdim' سکا رخصت ویردم 155a/07.

HM'nin transkripsiyonlu metni üzerinde yaptığımız dizinden elde ettiğimiz verilere göre Hilyetü'l-Mülûk'ta 9481 madde başı sözcük vardır. Hilyetü'l-Mülûk'ta yer alan 9481 madde başının 1220 tanesi özel isimlerden oluşmaktadır. Özel isimlerin toplam madde başı içindeki yüzdelik oranı %12.9'dur. Dizin çalışmamızda (öz. is.) ibaresiyle belirttiğimiz özel isimlerin kişi, yer ve eser adlarına göre yüzdelik dağılımı şöyledir: %88.9 kişi adı, %9.9 yer adı, %1.2 eser adı. Sözcüklerin dillere göre dağılımı şu şekildedir: 5406 sözcük Arapça; 1696 sözcük Türkçe; 1148 sözcük Farsça; 3 sözcük İtalyanca; 3 sözcük Yunanca; 2 sözcük Süryanice; 1 sözcük Macarca; 1 sözcük İbranice.

HM'de madde başı sözcüklerin dillere göre yüzdelik dağılımları şu şekildedir: %65.4 Arapça, %20.5 Türkçe, %13.8 Farsça, %0.1 diğer diller (%0.03 İtalyanca, %0.03 Yunanca, %0.02 Süryanice, %0.01 Macarca, %0.01 İbranice).

Tercüme eser HM'nin sözcük sıklığında Farsça; Arapça ve Türkçeden sonra 3. sırada yer almaktadır. HM'de Arapça sözcüklerin sıklığındaki belirleyici unsurun, eserde dinî

konulara, ayet ve hadislerle sıklıkla değinilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Eserde yer alan ayet ve hadislerin büyük ölçüde Arapça olarak yazıldığı ve dizin çalışmasının dışında tutulduğu düşünüldüğünde HM'nin genel olarak Arapça ağırlıklı bir eser olduğu görülür.

“Dilbilimde kalıp sözler ya da ilişki sözleri adı verilen öğeler -tıpkı deyimler ve atasözleri gibi- bir dili konuşan toplumun kültürüne ışık tutmakta, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve göreneklerini yansıtmaktadır” (Aksan, 2004:190). HM'deki kalıp sözler, eserde sıklıkla yer alan dinî konular, ayet ve hadislerden dolayı daha çok Arapça ifadelerden oluşmaktadır. Bu ifadeler; *kuddise sirruhu, radiya'llahu anh, salla'llahu aleyhi ve's-sellem, rahmetu'llahi aleyh, rahimehüma'llah* vb. daha çok dua sözlerindeki kalıplaşmalardır. Türkçe ek ve sözcük içeren kalıp sözlerin örnekleri şunlardır: *tire-i ruzgarlular, yüzi sulu, yüzi suyu*.

TARTIŞMA

17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi için “klasik dönem” olarak tanımlanır. Timurtaş'ın (1999:293) da belirttiği gibi bu dönemde klasikleşmiş bir nesir dilinin olduğu kabul edilir. Ancak 17. yüzyıl ile ilgili fikir ileri sürülürken Evliya Çelebi, Katip Çelebi gibi belli yazarlar üzerinden bir genellemeye gidilir. Oysa 17. yüzyıl gerek nazım gerekse nesir alanlarında oldukça zengin bir dönemdir. Bu yüzyılda farklı konularda çok sayıda eser yazılmıştır. Maalesef bu eserlerin tamamı akademik düzeyde incelenbilmiş değildir.

17. yüzyılda kaleme alınmış HM, devrinden beklenen standartlaşmış dil özelliklerinin dışında özellikler de sergilemektedir. Yazıldığı 1642 yılı itibarıyla Eski Anadolu Türkçesi özellikleri de göstermektedir. Buradan hareketle HM gibi 17. yüzyılda yazılmış diğer eserler üzerinde yapılacak akademik düzeydeki çalışmaların sayısının artmasıyla 17. yüzyılın Osmanlı Türkçesinin klasik dönemi içinde ele alınmasının erken bir tarihlendirildiğinin ispat edilebileceği kanaatindeyiz. Esasen Osmanlı Türkçesinin devirlerinin geçişken olduğunu, devirleri birbirinden keskin çizgilerle ayırt etmenin güç olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı Türkçesinin devirlerini yüzyıllara göre genelleştirmek yerine metinlerin kendi dil özelliklerini temel alarak örneklemenin daha doğru bir yaklaşım olacağını düşünüyoruz.

SONUÇ

İnceleme konumuz Hilyetü'l-Mülûk, yazıldığı dönemin standartlaşmış özelliklerini taşımakla birlikte kendinden önceki devirlere ait özelliklerini de taşımaktadır. 17. yüzyılın ilk yarısında tercüme edilmiş Hilyetü'l-Mülûk, sözcük ve ek düzeyinde ikili, yer yer ikiden fazla kullanımların tespit edilmiş olmasıyla Osmanlı Türkçesinin henüz tam olarak klasikleşmiş bir yazımının ve dil kullanımının görülmediği bir örneğidir. Sözcük düzeyinde son hecelerde yuvarlaklaşmanın olması, yine ek düzeyinde yuvarlak ünlülerin düz sıradan hecelerden sonra kullanıyor olması metnimizin Eski Anadolu Türkçesi devri dil özelliklerine de sahip olduğunu göstermektedir.

Hilyetü'l-Mülûk'un yazımında ek düzeyindeki yuvarlak seslerin, dar sıraya göre daha yoğun olarak gösterildiğini, yuvarlaklık-düzlük ünlü uyumunun tam olarak oturmamış olduğunu ve Hilyetü'l-Mülûk müellifinin yazımında, yuvarlak sesleri harf düzeyinde gösteren örneklerine dayanarak Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma eğiliminin devam ettiğini söyleyebiliriz.

{ -Up } zarf-fiil eki çoğunlukla (و) şeklinde yuvarlak ünlü gösterilerek yazılmıştır. Ek, bir örnekte Eski Anadolu Türkçesi ve Azerî sahasında görülen öğrenilen geçmiş zaman görevinde çekimli şekilde kullanılmıştır. Bu durum ayrıca, Hilyetü'l-Mülûk'un yazarının bu devir dil özelliklerine ve bu sahaya yakın olduğu fikrimizi güçlendirmektedir.

Metinde { -sUz } eki çoğunlukla (سز) şeklinde ünlü gösterilmeden yazılmış, nadiren ekin ünlüsü gösterilmiştir. Sıklıkla kullanılan bu ekin metnin yazıldığı devir itibarıyla standartlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Yine sık kullanımı olan { -dür } bildirme eki tek bir örnekte ünlü (و) gösterilerek yazılmıştır. Görülen geçmiş zaman ekinin 1. çokluk şahsında ünlü bazen (و) ile gösterilmiştir.

Metinde { -AcAk } eki henüz tam olarak gelecek zaman kipi görevinde kullanılmamaktadır. Az sayıda örnekte gelecek zaman kipi olarak kullanılmış olsa da ek çoğunlukla partisip görevinde kullanılmıştır. Gelecek zaman kipi çoğunlukla { -A } istek ekiyle sağlanmıştır.

Geniş zaman kipi { -Ar } eki şimdiki zaman kipi görevinde de kullanılmıştır. Bu sebeple { -yor } şimdiki zaman ekinin örnekleri daha azdır.

Zamir kökenli şahıs eklerinin 1. çokluk şahıs çekiminde { +vUz } kullanımının tespiti ekin 17. yüzyılda kullanımdan henüz düşmediğini ve Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri etkisinin devam ettiğini göstermektedir. Aynı metin içinde, ekin hem { +vUz } hem de { +Uz } biçiminde, hatta aynı satırda bu tür farklı yazımları, devrin standart dil özelliğindeki bir çeşitlenmeden ya da ağız özelliğinden kaynaklandığını değil, mütercimim yazım özelliğinden kaynaklı olduğunu düşünüyoruz.

Eski Anadolu Türkçesinin son devirlerinde { -mAdAn } şekillerinin oluşmasına karşın 17. yüzyılda yazılmış Hilyetü'l-Mülûk'ta { -mAdAn } şeklinde bir kullanım tespit edilememiştir. Ekin { -mAdIn } şeklinde kullanımda olduğu tespit edilmiştir.

Hilyetü'l-Mülûk'ta { -mAlI /mAlU } ekleri tespit edilememiştir. Eski Anadolu Türkçesinde gereklilik kipi görevini üstlenen istek ve { -sA } şart kipinden sonra gerek kelimesinin kullanılmasının inceleme metnimizde de aynı şekilde kullanılmaya devam ettiği görülmüştür.

Edatlar sıklıkla “zira eger, fakat yohsa, göre veya, için pes, ki meğer, kaçan kim, ki kaçan ki” örneklerinde olduğu gibi edatların sıklıkla peş peşe kullanıldığı tespit edilmiştir.

Mütercim, Arapça *sokak* ‘sokak’ سوقاق 34b/07, Farsça *sepet* ‘sepet’ سبت 128b/08, örneklerinde olduğu gibi nadiren bazı Arapça ve Farsça sözcükleri Türkçe söyleyişe uygun olarak yazmayı tercih etmiştir. Metnin genelinde ise çoğunlukla Arapça ve Farsça sözcükleri orijinal yazımına uygun yazmıştır. Bu tür sözcüklerin azlığı, devrin dil özelliği içinde ödünç sözcüklerin kültürel ve dinî sebeplerle orijinal söyleyiş ile söylendiğini ve söyleyişte bir zorlanmanın olmadığı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Çalışmamızda, HM'nin transkripsiyonlu metni üzerinde yaptığımız dizinden elde ettiğimiz verilere göre Hilyetü'l-Mülûk'ta 9481 madde başı sözcük vardır. Hilyetü'l-Mülûk'ta yer alan 9481 madde başının 1220 tanesi özel isimlerden oluşmaktadır. Özel isimlerin toplam madde başı içindeki yüzdelik oranı %12.9'dur. HM'de, özel isimlerin kişi, yer ve eser adlarına göre yüzdelik dağılımı şöyledir: %88.9 kişi adı, %9.9 yer adı, %1.2 eser adı. Sözcüklerin dillere

göre dağılımı şu şekildedir: 5406 sözcük Arapça; 1696 sözcük Türkçe; 1148 sözcük Farsça; 3 sözcük İtalyanca; 3 sözcük Yunanca; 2 sözcük Süryanice; 1 sözcük Macarca; 1 sözcük İbranice.

Hilyetü'l-Mülûk'ta yer alan madde başı sözcüklerin dillere göre yüzdelik dağılımları ise şu şekildedir: %65.4 Arapça, %20.5 Türkçe, %13.8 Farsça, %0.1 diğer diller (%0.03 İtalyanca, %0.03 Yunanca, %0.02 Süryanice, %0.01 Macarca, %0.01 İbranice).

Hilyetü'l-Mülûk, dinî konulara, ayet ve hadislere geniş yer veren bir eser olmasından dolayı, madde başı sözcüklerde Arapça öne çıkmaktadır.

Hilyetü'l-Mülûk'un tercüme edildiği devir itibarıyla, Osmanlı Türkçesinde Batı kökenli dillerden az sayıda da olsa ödünçlemeler yapıldığı tespit edilmiştir. Ödünçlemelerin yapıldığı kaynak diller şunlardır: Yunanca, İtalyanca ve Macarca. Ödünç sözcükler ise şunlardır: Macarcadan *palanka*; Yunancadan *kadırğa*, *kimüs*, *masarika*; İtalyanca'dan *barde*, *filluri*, *posta*.

Osmanlı Türkçesiyle ilgili daha sağlıklı genellemelerin ve çıkarımların yapılabilmesi için yurtiçi ve yurtdışındaki resmî ve özel kütüphanelerde kayıtlı bulunan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış el yazması eserlerin tamamının transkripsiyonunun yapılarak dil incelemelerinin yapılması en büyük dileğimizdir. Böylelikle, Türkçenin artsüremli olarak irdelenmesinin yolu kolaylaştırılmış olacak ve bu alanlarda çalışacak olan akademisyenlere ihtiyaç duyacakları yazılı kaynak olanağı çoğaltılmış olacaktır.

Hilyetü'l-Mülûk gibi yazma eserlerin dil incelemeleri yapılırken eklerin, ve sözcük türlerinin örnekleri yalnızca transkripsiyon alfabesi ile değil mutlaka metnin orijinal alfabesi ile de verilmelidir. Bu sayede metin transkripsiyonu sırasındaki olası yanlış okumalar ve yorumlardan doğan yanıltıcı durumların önüne geçilebilecektir. Bu tür tarihî metinlerin çoğu zaman harekesiz ve ünlü harfleri nadiren göstererek yazıldığı düşünülürse ek ve sözcük örneklerinde metnin orijinal hâlini vermenin gereği daha da önem kazanmaktadır.

Çalışmamız sırasında örneklediğimiz bütün ekleri ve sözcükleri mümkün olduğunca bir bağlam içinde ve orijinal yazımını da gösterecek şekilde verdik. Örneklerin bağlam içinde verilmesinin ekin ve sözcüğün yapısını daha belirgin hâle getireceğini düşünüyoruz. Böylelikle ekin ve sözcüğün yapısının doğru analiz edilip edilmediği ya da doğru örneklendirilip örneklendirilmediği yönündeki kuşuklara yer bırakılmamış olacaktır. Bu gerekçelerle, bu tür çalışmalarda orijinal alfabe ile örneklerin verilmesinin yanında örneklerin bağlam içinde verilmesini de öneriyoruz.

17. yüzyıl nesir alanında yazılan eserler, nazım alanındaki popüler eserlerle kıyaslandığında, daha az ürün verilmiş görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Bu devirde nesir alanında Katip Çelebi, Evliya Çelebi, Naima ilk akla gelenlerdendir. 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesi, zengin dil örneklerinin verildiği bir devredir. Konu alanının renkliliği, pek çok disiplinin bu devir ile ilgili çalışmalar yapmasına olanak vermektedir. Ne var ki, bu devir ile ilgili yapılan çalışmalarda belli başlı eserler üzerinden atıflar ve kaynak göstermeler yapılmakta, bu belli başlı eserler üzerinden genellemelere varılmaya çalışılmaktadır. Oysa, daha önce de değindiğimiz gibi gerek yurtiçindeki gerekse yurtdışındaki resmî ve özel kütüphanelerde bu devre ait pek çok yazma eser bulunmaktadır. Çalışmalarda bilindik eserler veya bilindik yazarlar önceliği aranmaksızın herkesçe bilinenlerle adları henüz duyurulmamış olanlar eş titizlikle ele alınıp çalışılmalıdır.

Çalışmamızda ağırlıklı olarak dil özelliklerini incelediğimiz, 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir siyasetname olan Hilyetü'l-Mülûk'un yukarıda belirttiğimiz sonuçlar ve öneriler doğrultusunda Osmanlı Türkçesinin klasik dönemiyle ilgili çalışmalara katkı sağlamasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu H. H. (2004). "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5 Sayı: 2, Eskişehir, 16
- Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözcükleri*, Engin Yayınevi, Ankara
- Atalay, B. (yay.) (1946). *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulum, Tıpkıbasım-Çeviri-Yazılı Metin ve Dizin*, TDK, İstanbul
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara
- Birinci, N., vd., (haz.) (2009). *Ali Nazıma-Faik Reşad, Mükemmel Osmanlı Lügati*, TDK, İstanbul
- Bursalı Mehmed Tahir (1342). *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul
- Çınarlı M. N. (2009). "Tebriz Milli Kütüphanesinde Bulunan Türkçe El Yazmalarına Ek", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol.2 issue 2, Winter, 61-72
- Develi, H. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, TDK, Ankara
- Devellioğlu, F. (1988). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Feryal Matbaacılık, Ankara.
- Duman, M. (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK, Ankara
- Ergin, M. (1998). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara
- Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK, Ankara
- Hacıeminoğlu, N. (1971). *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul
- Hüseyin Remzi, (h.1305/1887). *Lugat-ı Remzi, (Cilt I-II)*, Matbaa-ı Hüseyin Remzi, Bayezid No. 99, İstanbul
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say, İstanbul
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul
- Karamanlıoğlu, A. F. (haz.) (1989). *Seyf-i Sarayı Gülistan Tercümesi (Kitab-ı Gülistan bi't-Türki)*, TDK, Ankara
- Kartal, A. (haz.) (2009). *Lügat-i Naci*, TDK, Ankara

- Kartallıoğlu, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, TDK, Ankara
- Kaya, E. (2020) *Hilyetü'l-Mülûk (İnceleme-Transkripsiyon-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK, Ankara
- Levend, A. S. (1988). "Siyaset-nameler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (2. Baskı), 10, 167-194
- Steingass, F. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Fifth İmpression, Routledge & Kegan Paul Limited, London
- Steingass, F., *The Student's Arabic-English Dictionary*, Crosby Lockwood And Son, London
- Şemsettin Sami (1995). *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul
- Timurtaş, F. K. (1999). *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul
- Toparlı R., vd., (haz.) (2011). *Raif Necdet Kestelli, Resimli Türkçe Kamus*, TDK, Ankara
- Tulum, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, TDK, Ankara.
- Yazıcı T. (1998). "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 186-188
- Yılmaz, N. (2003). *Hadisler Işığında Yönetim İlkeleri Yönetici Nitelikleri (Zahiratü'l-Müluk)*, Darulhadis, İstanbul
- Vatican Library (DVL). [URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.turc.420] internet adresinden 01 Mayıs 2017 tarihinde edinilmiştir.